

Förvandlingen

av fyra fabriksområden i Nacka

En dokumentation av omvandlingsprocessen i fyra industriområden i Nacka kommun: Augustendal – Nacka strand, Järla – Järla sjö, Atlas Copcområdet – Sickla köpvarter samt Kvarnholmen.

*Elisabeth Boogh, Eva Dahlström Rittsél, Hanna Gårdstedt,
Cecilia Pantzar, Anna Ulfstrand*

Rapport 2009:16

Förvandlingen av fyra fabriksområden i Nacka

En dokumentation av omvandlingsprocessen i fyra
industriområden i Nacka kommun: Augustendal – Nacka strand,
Järla – Järla sjö, Atlas Copcområdet – Sickla köpvarter samt
Kvarnholmen.

*Elisabeth Boogh, Eva Dahlström Rittsél, Hanna Gårdstedt,
Cecilia Pantzar, Anna Ulfstrand*

Rapport 2009:16

Rapporten finns i PDF-format på adressen
<http://stockholms.lans.museum/>

Omslagsbild: I Sickla har produktionshallarna från mitten av 1900-talet
omvandlats till gallerior. Foto Elisabeth Boogh

© Stockholms läns museum
Produktion: Stockholms läns museum
Redaktionell bearbetning: Åsa Lundström
Fotografier: Elisabeth Boogh, Stockholms läns museum, där inte annat anges.

Allmänt kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Nacka 2009

Innehåll

Sammanfattning	7
1. Inledning	
1.1. Det moderna samhällets kulturarv - studiens bakgrund	8
1.2. Syfte och frågeställningar	10
1.3. Ämnesområde/forskningsfält	10
1.4. Teori och begrepp	11
1.5. Återanvändning av industriområden – tidigare studier	16
1.6. Metoder	19
1.7. Avgränsningar	20
2. Bakgrund	
2.1. Nacka kommun	23
2.2. Planprocessen och Plan- och bygglagen	25
3. Från Augustendal till Nacka strand	
3.1 Historik	27
3.2. Omvandlingsprocessen	29
3.3. Det genomförda förslaget/Området idag	36
4. Från Järla till Järla sjö	
4.1. Historik	42
4.2. Omvandlingsprocessen	44
4.3. Det genomförda förslaget/Området idag	53
5. Från Atlas Copco till Sickla köp kvarter	
5.1. Historik	58
5.2. Omvandlingsprocessen	64
5.3. Det genomförda förslaget/Området idag	71
6. Kvarnholmen	
6.1. Historik	78
6.2. Omvandlingsprocessen	84
6.3. Området idag	97
7. Analys	
7.1. Omvandlingsprocessen	100
7.2. Områdena idag	109
7.3. Sammanfattande slutsatser	119
Källförteckning	
Otryckt material	122
Övrigt otryckt material	123
Intervjuer	124
Litteratur	125
Tidningar	127

Sammanfattning

Denna rapport är resultatet av projektet ”Från buller till bullar – omvandlingen av fyra industriområden i Nacka”. Det har genomförts av byggnadsantikvarier, en etnolog, en fotograf och en industrihistoriker vid Länsstyrelsen i Stockholms län och Stockholms länsmuseum inom ramen för Riksantikvarieämbetets nationella satsning ”Det moderna samhällets kulturarv”. Fokus är omvandlingen av fyra industriområden i Nacka kommun: Augstendal-Nacka strand, Järila-Järila sjö, Atlas Copcoområdet-Sickla köp kvarter samt Kvarnholmen. Nacka strand omvandlades till främst kontor i slutet av 1980-talet. Järila omvandlades till ett bostadsområde i slutet av 1990-talet. Sickla omformades vid ungefär samma tid till ett affärs- och kultur centrum och Kvarnholmen planeras just nu (2009) för att bli en ny stadsdel med både boende och kontor. Studien kan föras till ämnet kulturvård och fokus har varit hur områdenas kulturhistoriska värden beskrivits under omvandlingen, hur bevarad och ny tillkommen bebyggelse gestaltats, hur dagens brukare uppfattar historien på platsen samt hur industrihistorien använts i fastighetsägarnas platsmarknadsföring av områdena.

Omvandlingen av de fyra områdena uppvisar många likheter. Samtliga genomgick efter industriernas avveckling en mellanperiod som varierar från några år till decennier. Under denna tid stod lokalerna tomma och hyrdes ut som billiga lokaler för mindre verksamheter och konstnärateljéer. Fastighetsägarna har varit drivande i omvandlingsprocesserna. Flertalet inblandade ägare har på olika sätt använt områdenas industrihistoria i marknadsföringssyfte, både under och efter omvandlingen. I vissa sammanhang överskuggas emellertid historien av andra attraktiva aspekter, som det vattennära läget. I intervjuer i Sickla och Järila har det framkommit att dagens brukare har svårt att förstå platsernas industrihistoria trots många bevarade byggnader och spår.

De kulturhistoriska värderingar som genomförts i de studerade områdena speglar en generell trend under de sista decennierna i Sverige. I mitten av 1970-talet omtalar inte någon av de berörda aktörerna några industrihistoriska värden. Under 1980-talet uppfattades allt fler av de studerade områdena som kulturhistoriskt värdefulla och under 1990-talet värderades allt fler industribyggnader allt högre. Det sker också en förskjutning från att enskilda byggnader betonas till att hela miljöer och området struktur uppmärksammas.

När det gäller den fysiska gestaltningen av bevarad bebyggelse i de fyra områdena går det också att se en generell trend. Det är främst de äldsta byggnaderna med sekelskifteskarakteristik som sparats och återanvänts och bevarandet gäller enbart exteriörerna. Invändigt har stora förändringar skett, men i några fall har traverser i taket bevarats. Enklare skjul och yngre byggnader från 1900-talets andra hälft har i de flesta fall rivits. Det är främst en allmän industriell karaktär som arkitekter tagit fasta på i gestaltningen av den nya miljön. Det lokalhistoriska och företagspecifika ges sällan något utrymme, inte heller socialhistoriska dimensioner. Det går dock att se en trend mot att allt mer bevaras och att det som bevaras

framhävs allt mer i gestaltningen av områdena från Nacka strand, till Järla och Atlas Copcos område i Sickla.

I gestaltningen av nybyggd bebyggelse i områdena går det att skönja två olika trender. I främst Nacka strand arbetade arkitekterna med ett historiserande anslag som skapade postmodernistiska referenser till bevarad bebyggelse. I Sickla är det istället tydligt hur arkitekterna haft modernistiska ambitioner och velat skapa ny arkitektur med ett nytt formspråk som står i kontrast till bevarade byggnadskroppar.

1. Inledning

1.1. Det moderna samhällets kulturarv - studiens bakgrund

Industriområden har alltid varit föränderliga. Områdena har omvandlats och industrierna har flyttat för att kunna expandera. Ibland har marken tagits i anspråk av annan verksamhet. De tidiga industrierna var ofta beroende av vattenkraft och av goda kommunikationer, men också av att hitta arbetskraft. Detta medförde att de ofta förlades inne i städerna. I takt med att kommunikationsmedlen utvecklades och innerstäderna blev allt mer tätbyggda flyttade många industrier ut från stadskärnorna till närförorter. Speciellt attraktiva var de förorter som låg nära vatten eftersom sjötransporter långt in på 1900-talet stod för en stor andel av transporter. För Stockholms del innebar det att många industrier som anlades på malmarna under andra hälften av 1800-talet åren runt sekelskiftet 1900 flyttade ut till förorterna. Det innebar att Nacka, med sitt vattennära läge, förvandlades till en industriort.

Knappt ett sekel senare lämnar industrierna Nacka – liksom andra Storstockholms förorter. De gamla industriområdena har efterhand fyllts med andra verksamheter. Industribyggnader har byggts om till kontor, kulturhus och handelscentra. Andra byggnader har omvandlats till bostadshus, några har rivits och ny bebyggelse har tillkommit. Föreliggande rapport *När fabriken förvandlas - omvandlingen av fyra industriområden i Nacka* redovisar en undersökning av hur omvandlingsprocessen har gått till, vad resultatet har blivit och hur områdenas industrihistoria kommuniceras idag. Fyra områden har valts ut för studien: Nacka strand, Atlas Copcos område som nu är Sickla köp kvarter med kulturinstitutionerna i Dieselvekstaden, Järla och Kvarnholmen.

Studien ingår i det nationella projektet *Det moderna samhällets kulturarv* som under åren 2004-2006 initierades och finansierades av Riksantikvarieämbetet. Projektet tillkom för att samla och vidareutveckla erfarenheter som hade gjorts inom olika satsningar på det industriella kulturarvet och inom *Storstadens arkitektur och kul-*

turmiljö.¹ Man ville också stimulera kulturarvssektorn att arbeta med senare tiders byggda miljöer.²

Studien ligger också i linje med det så kallade *Återanvändningsprojektet* som ingår i Länsstyrelsen i Stockholms läns program för brukande och bevarande av industrisamhällets miljöer.³

Projektet har bedrivits som ett samarbetsprojekt mellan Stockholms läns museum och Länsstyrelsen i Stockholms län. Nacka kommun har deltagit aktivt i projektet. Kommunantikvarien Gisela Tibblin och flera andra tjänstemän, både från stadsbyggnadskontoret och informationsområdet, har deltagit i projektmöten och guddat projektgruppen i områdena som valdes ut för närmare studie. Flera personer har också låtit sig intervjuas i sin egenskap av företrädare för en av aktörerna i omvandlingsprocesserna, nämligen Nacka kommun.

Projektet påbörjades 2007 och pågick fram till hösten 2008. Det avslutas och redovisas genom denna rapport samt med utställning ”När larmet tystnar – förvandlingen av fyra fabriksområden i Nacka” på Stockholms läns museum som invigs i september 2009.

Projektgruppen har bestått av industrihistorikern Eva Dahlström Rittsél. Eva är anställd på Länsstyrelsen i Stockholms län och har fungerat som projektledare. Hon har också arbetat med undersökningarna av Nacka Strand och Järla. Från länsstyrelsen har även bebyggelseantikvarien Hanna Gårdstedt deltagit som huvudansvarig för området Kvarnholmen. Cecilia Pantzar, byggnadsantikvarie på Stockholms läns museum, har arbetat med före detta Atlas Copco industriområde som är omvandlat till Sickla köp kvarter. Etnologen Anna Ulfstrand har arbetat med frågor kring hur platsernas industrihistoriska förflutna används i marknadsföringen av områdena och också studerat hur olika kategorier människor som bor, arbetar eller besöker platserna av andra skäl tolkar deras historia. Elisabeth Boogh, fotograf, står för den stora fotodokumentationen av områdena som också ingår i projektet. Anna och Elisabeth är även de knutna till Stockholms läns museum, liksom byggnadsantikvarie Maria Legars som deltog i projektet under planeringsfasen och som inledde undersökningen av Järla.

I detta sammanhang vill vi nämna att undersökningen har fått oss att reflektera över det faktum att vi kommer från två institutioner som vid sidan om den kunskapsuppbyggande verksamheten också fungerar som aktörer inom kulturmiljövården. I Länsstyrelses fall gäller det myndighetsutövning i planärenden som till

1 *Storstadens arkitektur och kulturmiljö* var en del av *Storstadssatsningen* (Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet. Prop. 1997/98:165) vars syfte var att öka storstadsregionernas förutsättningar för en långsiktig tillväxt. Man ville också bryta den sociala, etniska och diskriminerande segregationen. Ett antal bostadsområden i storstadsregionerna valdes ut och berörda kommuner slöt utvecklingsavtal med staten.

2 För mer upplysningar om dessa satsningar se: http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/modernt_kulturarv.html. Besökt 2008-09-03.

3 *Det industriella kulturarvet i Stockholms län: Program för brukande och bevarande* (Stockholm 2006) s. 60.

exempel Kvarnholmen som ligger i ett riksintresse för kulturmiljövården. Även om ingen av medarbetarna i projektet har arbetat direkt med denna fråga har vi i olika sammanhang kopplats till dessa processer. När det gäller Stockholms läns museum har vi vid olika tillfällen mött förhoppningar om att museet ska agera mot planerade ombyggnader. Vi har vid dessa olika sammanhang understrukt att vår roll i detta projekt är att dokumentera och problematisera ett skeende och inte att ta ställning till hur omvandlingarna har gått till eller till det färdiga resultatet.

1.2. Syfte och frågeställningar

Projektets syfte har varit att kartlägga och problematisera omvandlingen från industriell verksamhet till annan verksamhet i fyra industriområden i Nacka kommun. För att göra detta har ett jämförande perspektiv anlagts. Studiens övergripande frågeställningar är:

*Vilka likheter och skillnader finns mellan omvandlingen av de fyra områdena?
Vilka likheter och skillnader finns mellan resultatet av respektive omvandling?*

Inom ramen för dessa två frågor ligger studiens fokus på bebyggelsen och kommunikationen/marknadsföringen av områdena samt omvandlingens aktörer och i viss mån dagens brukare. Ett antal delfrågeställningar preciserar ytterligare studiens innehåll. Några av dem är inriktade mot frågan om omvandlingsprocessen och några handlar om områdena idag.

*Hur har omvandlingen av de fyra områdena gått till?
Vilka aktörer har styrt omvandlingsprocesserna?
Hur beskrivs områdenas kulturbeskrivna värden under omvandlingen?
Hur ser områdena ut och hur används de idag?
Hur kommuniceras platsernas historia i dagens marknadsföring?
Vilken bebyggelse och vilka byggnadselement har bevarats?
Vilken ny bebyggelse har tillkommit och hur har utformningen av denna gestaltats?
Hur uppfattar dagens brukare platsernas industribeskrivna historia?*

1.3. Ämnesområde/forskningsfält

I samband med formuleringen av dessa frågeställningar är det viktigt att tydliggöra det ämnesområde inom vilket denna studie har tillkommit. Ämnet för studien är kulturvård. Kulturvård som forskningsfält etablerades i Sverige vid Göteborgs universitet i slutet av 1970-talet och ligger nära museologi som universitetsämne. Fokus för kulturvård som forskningsfält är kulturarvets roll i samhället samt kulturobjekts bevarande ur såväl naturvetenskapligt- som kultur- och samhällsvetenskapligt perspektiv. Inom det tvärvetenskapliga fältet ryms såväl etnologiska som ekonomihistoriska och arkitekturhistoriska frågeställningar. Kulturvård skiljer sig från museologi genom tydligare fokusering på bebyggelse och materiellt kulturarv.

Påpekas bör även att denna studie inte gör anspråk på att betraktas som forskning. Formen är istället friare och har genomförts av yrkesverksamma byggnadsantikvarier, en industrihistoriker och en etnolog och spänner över en mängd företeelser inom flera olika fysiska områden som inte skulle vara möjligt att omfatta inom ett forskningsprojekt av samma storlek. Resultatet bör därför betraktas som ett inlägg i diskussionen om den antikvariska praktiken.

1.4. Teori och begrepp

I analysen av studiens empiriska material har ett antal teoretiska perspektiv eller begrepp varit styrande. Dessa är framför allt *historiebruk* och *platsmarknadsföring*. Utöver dessa förekommer även *gestaltning* och *autenticitet* frekvent, två begrepp som används både när det gäller den fysiska bebyggelsen och kommunikationen av platserna.

I analysen av platsernas marknadsföring förekommer även begreppsparat *rum och plats* samt *estetisering*. I analysen av gestaltningen av den fysiska bebyggelsen används också vissa arkitekturteoretiska termer som *historicism* och *modernism*.

Alla dessa begrepp beskrivs nedan i detta inledande kapitel. Inledningsvis definieras även två av studiens grundläggande begrepp; *kulturarv* och *kulturbistoriskt värde*.

1.4.1. Grundläggande begrepp

Kulturarv och *kulturmiljövård* är två begrepp som är relevanta för vår undersökning. Att använda begreppet kulturarv kan vara problematiskt då det används flitigt men sällan definieras. Så exempelvis i *Människan i centrum*, slutprodukten av kulturarvssektorns stora nationella projekt *Agenda kulturarv*.⁴ Här sammanförs begreppet kulturarv med begreppet historia på ett flertal ställen. Texten förmedlar att kulturarv definierar fysiska spår efter förfluten tid medan historia är en vetenskaplig disciplin där skriftliga källor om det förflutna står i fokus. Denna tolkning specificeras ytterligare av bland annat Peter Aronsson som beskriver att kulturarv som har sin ”utgångspunkt i den samtida aktiviteten att minnas det förflutna och säkra traderingen som sådan med institutionella medel: skydda, vårda, bevara”⁵. På detta sätt definieras kulturarv allt oftare som institutionaliserat kulturarv. Materiellt kulturarv är de fysiska spår som lyfts fram inom de professionella kulturmiljöinstitutionerna, det vill säga museer, länsstyrelser, centrala myndigheter och kommuner. Kulturarv är enligt denna definition inte något som skapas av vem som helst. Däremot inte sagt att den institutionella kulturarvsproduktionen inte påverkas av gräsrotsrörelser och lokalt engagemang.

Historikern Svante Beckman har i olika sammanhang diskuterat kulturarvsfrågor och i synnerhet begreppet *kulturbistoriskt värde*. Han menar att institutionalise-

4 Agenda kulturarvs mål var att skapa en gemensam plattform för läns museerna, länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet. Projektet inleddes 2001 och avslutades vid årsskiftet 2003/2004.

5 Peter Aronsson *Historiebruk: Att använda det förflutna* (Lund 2004) s.41

rat kulturarv kan tillskrivas partikulära värden och holistiska värden. Ärvda och insamlade objekt har ett partikulärt värde medan identiteter och upplevelser av kontinuitet har holistiska värden. Centralt i Beckmans resonemang är att institutionaliserat kulturarv per definition enbart har positiva värden eftersom kulturarvet medvetet utpekats som värt att bevara. Partikulära värden, som Beckman även kallar skattkammarvärden, kan delas in i kunskapsvärden och behagsvärden, antingen har kulturarvet historiskt källvärde eller så laddas det med symbolvärde genom att fungera som en referens till historien.⁶

Närmare kopplat till ett empiriskt material har etnologen Lennart Rosander i en genomgång av kommunala kulturmiljövårdsprogram diskuterat hur kulturhistoriskt värde används utan att tydligt definieras eller kommenteras. Han konstaterar att det som är unikt, men även det som är tidstypiskt tillmäts ett högt värde medan förändringar så gott som alltid är någonting negativt – om inte förändringen skett under ett långt tidsperspektiv. Det oföränderliga och det unika smälter i programmen ofta samman med en estetisk värdering.⁷

Som vägledning vid praktisk kulturhistorisk värdering har Riksantikvarieämbetet utarbetat och publicerat en modell för hur det kulturhistoriska värdet kan delas upp i olika rubriker.⁸

Förenklat uttryckt innebär denna modell att bevarande, vård och dokumentation skall utgå från en genomtänkt motivering och målsättning. Metoden går ut på att definiera och beskriva det som ska bevaras utifrån olika fastställda värdekriterier, så kallade grundmotiv. Dessa delas upp i *dokumentvärden* och *upplevelsevärden* som i sin tur delas upp i flera underrubriker. På detta sätt är tanken att olika aspekter av en byggnad eller en miljö ska belysas och värderas. Denna modell har blivit vedertagen inom kulturarvsektorn och används idag i stor utsträckning inom kulturmiljövård på museer och myndigheter. Under de senare decennierna har det funnits en tydlig tendens mot att allt flera olika typer av miljöer tillmäts ett kulturhistoriskt värde. Intresset för industrimiljöer är ett exempel på detta.⁹

1.4.2. Historiebruk

Historiebruk, som vi valt att använda i denna studie, har etablerats i Sverige som teoretiskt begrepp under det senaste decenniet. Begreppets kanske viktigaste svenska förgrundsgestalt heter Peter Aronsson och är professor i ämnet *Historiebruk och kulturarv* vid Linköpings universitet, Tema Q, kultur och samhälle. Intresset för hur historiebilder konstrueras finns i flera vetenskapliga discipli-

6 Svante Beckman, Om kulturarvets väsen och värde, *Modernisering och kulturarv: Essäer och uppsatser* (Stockholm/Stehag 1993) s. 96-120.

7 Lennart Rosander & Anna Ulfstrand, *Är det desto mera angeläget att framhålla kommunens egen historia och utveckling*, Stockholms läns museum (Stockholm 2003) s. 86ff.

8 Axel Unnerbäck *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* (Stockholm 2002).

9 Det kulturhistoriska värdet för just industrimiljöer behandlas bl a av Eva Dahlström Rittsél "Värderingar i inventeringar" i *Otydligt, otympligt otaligt*, (Stockholm 2005) samt i RAÄ:s rapport *Berättelser om vårt samhälles historia - Svenska industriminnen* (2001), s. 124f.

ner, bland annat antropologi, etnologi, arkeologi, ekonomisk historia och museologi.¹⁰ Historiebruk har även använts för att beskriva hur ett industriområde omvandlas.¹¹

Begreppet historiebruk tillämpas för att sätta fokus på det faktum att det förflutna oupphörigen används i olika samtida sammanhang och för olika syften. Det är till exempel relevant att tala om bruk av historia när fastighetsbolag omvandlar före detta industriområden till bostadsområden, kontor och affärskomplex. Aronsson använder tre grundbegrepp när han talar om historiebruk: historiekultur, historiebruk och historiemedvetande. Historiekultur beskriver han som de källor, objekt och föremål som erbjuder påtagliga möjligheter att binda ihop dåtid, nutid och framtid. Historiebruket anser han vidare är de processer inom vilka delar av historiekulturen, det vill säga objekt, källor etc, omsätts och skapar meningsbärande helheter. Historiemedvetande är slutligen de uppfattningar som samband mellan dåtid, nutid och framtid som reproduceras genom historiebruket.¹² Aronsson gör inga normativa uttalanden om olika typer av historiebruk utan studerar såväl medeltidsfestival som museipraktik som olika typer av historiebruk som fyller olika sorts behov.¹³

I denna studie är det främst historiebruk som diskuteras även om vi också berör historiemedvetande.

För att förtydliga olika typer av historiebruk identifierar Aronsson fyra grundberättelser som han definierar som ”logiskt möjliga idealtyper av historiemedvetande.”¹⁴ Berättelserna är sällan renodlade utan förekommer oftast i olika kombinationer.

Två grundberättelser intar olika inställningar till förändring:

- *Intet nytt sker under solen – vi har mycket gemensamt med människor som levtt tidigare.* Denna inställning kan innebära att man framhåller eviga värden men även en mer postmodern relativistisk inställning där man ger allt samma värde.
- *Historien uppberar sig inte – äldre tid skiljer sig helt från de förhållanden som råder nu.* Denna inställning brukar beskrivas som det modernistiska draget; att tydligt markera gränsen mellan då och nu. Inom kulturmiljövården leder detta förhållningssätt till uppfattningen att vi måste rädda det förgångnas kulturarv eftersom allt är så annorlunda nu. Kulturarvet beskrivs som kuriosa från förr.

10 Aronsson (2004). Sid 21.

11 Bl a Anna Storm, *Koppardalen: Om historiens plats i omvandlingen av ett industriområde* (Stockholm 2005) Anna Storm utgår i sin analys av det före detta industriområdet Koppardalen från Peter Aronssons fyra historiska grundberättelser. I analysen framträder tre av begreppen. Guldåldern som motiv förekommer inte, den kräver att det har blivit sämre sedan den tidsperiod som betraktas som en guldålder, så är inte fallet i Avesta. Främst är det i omgestaltningen av området som det ”främmande landet” blir inspiration för arkitekter och antikvarier. ”Framsteget” och ”likhet över tid” illustreras av kommunens och verksamhetsutövarnas vilja att knyta an till det som var förr, Avestas storhetsperiod av först koppartillverkning och sedan järnframställning.

12 Aronsson (2004) s. 17-18.

13 Aronsson (2004) s.8.

14 Aronsson (2004), s. 78ff.

Aronsson talar också om två grundinställningar som kan kombineras med grundberättelserna ovan:

- *Guldålder* – det var bättre förr, allt blir sämre
- *Framsteget* – det är bättre idag, allt blir bättre, från mörkret stiga vi mot ljuset

1.4.3. Platsmarknadsföring

Ett begrepp som vi funnit relevant i denna studie är platsskapande eller *platsmarknadsföring* (från engelskans Place marketing). För detta begrepp är även begreppsparet *rum och plats* relevant. Begreppsparet har använts mycket inom den moderna kulturgeografien, och är en direkt översättning av engelskans Space och Place. Rum beskriver en fysisk plats, det vill säga en geografisk area ofta beskriven på en generell abstrakt nivå. Plats däremot står för något specifikt, lokalt, konkret som skapas av människors aktiviteter, berättelser, minnen och känslor. Till skillnad från rum är platser identitetsbärande och identitetsskapande. Platser påverkas och påverkas av människor som använder dem, men de är också länkade till andra platser genom ekonomiska, politiska och sociala företeelser. Den amerikanska kulturgeografen Doreen Massey definierar platser som artikulationer av sociala relationer som tar sig rumsliga uttryck. Hon menar vidare att platser kan beskrivas som nät spunna av sociala relationer och interaktioner. Detta synsätt medför att plats förstås som en process snarare än statiskt. Platser har inte en enhetlig identitet, de är fulla av inbördes konflikter. Det kan handla om konflikter kring utveckling, vilka som har rätt att definiera den och vem den är tillgänglig för. Det kan till och med vara så att det är konflikten som är platsen.¹⁵ Ingen av de ovan nämnda definitionerna förnekar dock att olika platser har olika särarter. Poängen är att särarten, platsens unicitet, ständigt reproduceras.¹⁶

Platsens särart kan i allra högsta grad präglas av dess historia som kan spela en stor roll för enskilda personers, grupper och ibland till och med nationers minne. De fyra platser vi har studerat präglas alla av den tidigare industriverksamheten som har kommit att bli en betydelsefull faktor när de nu tas i bruk för nya verksamheter.

Begreppet platsmarknadsföring är nära knutet till resonemanget om plats och rum. Syftet med platsmarknadsföring är att förmedla specifikt utvalda bilder av en speciell plats eller ett område till utvalda målgrupper. Utgångspunkten är att en plats är en produkt som för att ge ägaren största möjliga avkastning måste säljas som exempelvis plats för boende, arbete eller konsumtion. En kraftfull pusselbit i en sådan marknadsföring kan vara tillgången till ett förflutet som kan renodlas och paketeras för att locka målgruppen. Det kan handla om att ge nyskapade platser en positiv image eller att ersätta en negativ image med en ny och bättre. I de områden vi studerar är syftet främst att skapa något nytt som anknyter till platsens historia med syfte att marknadsföra den ”nygamla platsen”.¹⁷

15 Doreen Massey, *Space, place and gender* (Oxford 1994) s 9.

16 Massey 1994:155.

17 Richard Ek & Johan Hultman: *Plats som produkt: Kommerzialisering och paketering* (Lund 2007) s 28-29.

En aspekt av platsmarknadsföring är att områdena ofta genomgår en *estetisering*. Gamla fabriksbyggnader och nedslitna lagerlokaler i miljöer som framförallt har varit inriktade på det industriella omvandlas estetiska landskap med inriktning på konsumtion; av varor och kultur. Omvandlingen från produktion till konsumtion pågår på många platser framförallt i västvärlden. ”Gamla bruksmiljöer och arbetarmiljöer estetiseras och kultiveras. Plötsligt attraheras en helt ny grupp människor, människor som lockas av och bidrar till en kult av gamla objekt och miljöer” kommenterar sociologen Thomas Johansson.¹⁸ Etnologen Robert Willim har studerat estetiseringen av industrimiljöer och menar att den kan användas för att skapa en distans till det som kan upplevas som obehagligt i industrisamhället.¹⁹

1.4.4. Gestaltning och autenticitet

Gestaltning som begrepp används frekvent i denna studie. När det handlar om historieskrivning och kulturarvsproduktion används gestaltungsbegreppet ofta när förmedling diskuteras.²⁰ Det förflutna kan tillgängliggöras genom olika typer av gestaltning av historiska skeenden. Platsers marknadsföring med hjälp av dess historia handlar också om gestaltning. Personer och förlopp lyfts fram och presenteras på webbsidor, i broschyrer eller på reklampelare.

Vid sidan av denna användning är gestaltning även ett centralt begrepp när det gäller restaureringsprinciper och arkitektonisk gestaltning vid ombyggnad och nybyggnad. De återanvända miljöerna gestaltas för en ny användning eller ny arkitektur gestaltas för att kontrastera eller smälta in i befintliga miljöer. I diskussionen om omvandlingen kommer vi att tala om två olika angreppssätt när det gäller gestaltning av ny bebyggelse, *historicism* och *modernism*. Dessa begrepp är hämtade från det arkitekturteoretiska fältet och representerar 1900-talets två övergripande restaureringsteoretiska fåror.²¹ Historicism handlar om att ta del i ett historiskt skeende och använda historiska former och referenser i ett arkitektoniskt nyskapande. Det sena 1800-talets stilhistoriska restaureringar som innebar att byggnader återbördades till sin ”egentliga” stil genom omfattande ombyggnationer representerar en form av historicism. 1980-talets postmodernistiska strömning kan även anses ingå i samma tradition. Modernism i sin tur är ett uttryck för 1900-talets vetenskapliga historiesyn och innebär i restaureringssammanhang en tydlig redovisning av vad som är moderna tillägg. Äldre delar i en byggnad betraktas inom denna inriktning som tidstypiska exempel som bevaras och redovisas på ett vetenskapligt sätt.²² Modernism som restaureringshistorisk inriktning fick genomslag i Sverige efter funktionalismens genombrott i början av 1930-talet.²³

18 Thomas Johansson 2003: 164-165.

19 Robert Willim, *Industrial Cool: Om postindustriella fabriker* (Lund 2008).

20 Aronsson (2004) s.108.

21 Edman, Viktor *En svensk restaureringstradition* (Stockholm 1999) s.9-17.

22 Edman (1999) s.105.

23 Edman (1999) s.83.

Autenticitet är ett annat tudelat och viktigt begrepp som används i denna studie. Inom den antikvariska praktiken är begreppet ofta kopplat till ursprunglig välbevarad materia som ”kan laddas med en kraft som inte enbart kommer av det kognitiva innehållet”, som Peter Aronsson formulerar det.²⁴ Aronsson beskriver det som att materiella spår av en händelse kan laddas med mystik och närmast helighet som inte har någonting att göra med vad objektet kan berätta som historisk källa. En originalhandling förmedlar en autenticitet som en avskrift aldrig kan förmedla. Genom sin autenticitet kan ett objekt på detta mytiska sätt överbrygga århundraden. På motsvarande sätt utgör autenticitet ett av de värden som Axel Unnerbäck använder i sin nyss refererade värderingsmodell.²⁵ I vår studie är denna materiella autenticitet i fokus när före detta industrimiljöer ska gestaltas för nya ändamål. Samtidigt som den nya funktionen ska få plats är ambitionen ofta - och alltid ur ett antikvariskt perspektiv - att miljön eller byggnaden även fortsättningsvis ska förmedla en äkta känsla som refererar till industriepoken.

Den andra delen av begreppet fokuserar samma upplevelser av autenticitet och äkthet men har ingen koppling till materia. Upplevelsen av äkthet förutsätter inte objekt eller en miljö som också har historiska källvärden. Autentiska upplevelser kan ibland i än högre grad skapas i rekonstruerade historiska miljöer eller i nutida gestaltningar av historiska händelser. Att denna upplevda autenticitet till och med kan ge mer äkta upplevelser beror på att en fri gestaltning kan betona aspekter som samtidens människor har lättare att relatera till. På så sätt kan exempelvis tidsgapet till medeltiden överbryggas på ett effektivt sätt genom en autentisk berättelse.²⁶ Denna upplevda autenticitet är mycket relevant för vår studie när det gäller hur de fyra platserna i vår studie marknadsförs eftersom de berättelser som kommuniceras måste kunna uppfattas som autentiska av mottagaren om budskapet ska ha önskad effekt.

1.5. Återanvändning av industriområden – tidigare studier

Industribyggnader och industriområden har alltid återanvänts och förändrats. Genom större eller mindre ombyggnader har byggnader getts en ny funktion inom samma företag eller genom att en annan verksamhet etablerat sig. Denna studie infogar sig i en tradition av analyser kring just återanvändning av industrimiljöer. Här följer en översikt över såväl undersökningar och utredningar av fenomenet i allmänhet som studier som gjorts av de fyra utvalda områdena i Nacka.

Omvandling och återanvändning är två begrepp som kan användas synonymt. Oftast syftar återanvändning dock på en byggnad eller en mer begränsad miljö medan omvandling används för större områden. Återanvändning har också en tydlig koppling till den fysiska miljön medan omvandling även kan innehålla icke-materiella aspekter.

24 Aronsson (2004) s.113.

25 Unnerbäck (2002).

26 Aronsson (2004) s.114.

I slutet av 1970-talet och början av 1980-talet diskuterades i Sverige återanvändning främst av arkitekter, men även utifrån ett antikvariskt perspektiv. Under 1970-talet genomgick den svenska industrin en kraftig strukturomvandling. Företag lades ner eller slogs samman vilket ledde till att många anläggningar inte längre behövdes för industriell produktion. Detta blev extra tydligt i Bergslagen och i Västernorrland där nedlagda företag inom järnindustrin samt pappers- och massaindustrin lämnade stora anläggningar efter sig. Även varvsindustrins och textilindustrins fabriker övergavs när företag tvingades lägga ner produktionen. I många orter stod således övergivna industrilokaler och frågan var vad som skulle göras med dem. År 1982 presenterades betänkandet från den statliga utredningen *Sanering efter industrinedläggningar: SOU 1982:10*.²⁷ Förutom de ekonomiska och tekniska sidorna av sanering behandlades de industrihistoriska aspekterna och möjligheterna till återanvändning av industrimiljöer.

Ungefär samtidigt medförde bland annat stigande priser på nybyggnation att intresset för återanvändning av byggnader i allmänhet ökade.²⁸ Det bedrevs också forskning av arkitekter och fastighetsekonomer om återanvändning, inte minst av industrilokaler.²⁹ Tidskriften *Arkitektur* ägnade 1984 ett nummer åt återanvändning och presenterade bland annat ett antal exempel på nyligen genomförda återanvändningsprojekt.³⁰ Även om de ovan nämnda arbetena inte främst behandlar återanvändningen ur ett kulturhistoriskt perspektiv behandlas det kulturhistoriska värdet i de flesta studier som en variabel att ta hänsyn till.

Under 1980-talet ökade intresset för återanvändning bl a för att fram till dess fanns statliga lån som prioriterade nybyggnation.³¹ Många industriområden fick därför stå utan någon kraftig omgestaltning och kunde användas av småföretag som inte hade råd med höga hyror.

I flera av de nyss nämnda skrifterna påpekas betydelsen av att kunna erbjuda små och nyetablerade företag billiga och flexibla lokaler. Industrilokaler anföras ofta som lämpliga för detta ändamål. De före detta textilfabrikerna i Nääs i Lerum utanför Göteborg som under 1980-talet byggdes om till ett företagscenter var ett exempel som nämndes i många olika sammanhang.³² Ett tidigt och omtalat exempel på återanvändning och omvandling av ett stort område är industrilandskapet i Norrköping. Även när omvandlingen av industrilandskapet i Norrkö-

27 *Sanering efter industrinedläggningar: SOU 1982:10* (Stockholm 1982).

28 Bo Hedskog: "Att finna ny användning" i *Arkitektur* nr 4, 1984. s 20.

29 Anders Törnqvist, *Generalitet och föränderbarhet: bestämning av mindre industribyggander användbarhet* (Stockholm 1974); Bo Hedskog, *Återanvändning av industri och specialbyggnader: Fastighetsekonomiska, tekniska och funktionella aspekter på val av ny användning* (Stockholm 1982); *Förnyelse av äldre arbetsplatsområden del 1-12*, Institutionen för industriplanering, Chalmers tekniska högskola 1983-1991.

30 *Arkitektur* nr 4, 1984.

31 Gabriella Olshammar, *Det permanentade provisoriet* (Göteborg 2002) s. 121ff.

32 T ex. L. Birgersson m fl, *Historien om Nääs företagscenter: En nedlagd fabrik återanvänd*, Bygghälsningsrådets rapport R63: 1988 (Stockholm 1988).

ping diskuterades i början av 1980-talet framfördes behovet av billiga och enkla lokaler som angeläget.³³

När det gäller bevarande av äldre industrimiljöer framförs ofta bevarandesyftet som centralt – även om ekonomiska och andra motiv förekommer. Intresset för att bevara hänger också samman med hur uppskattad miljön är i allmänhet, dess ålder, belägenhet och betydelse för orten. Resultatet är alltid en kompromiss. De omvandlingar som utfördes under 1980- och det tidiga 1990-talet lyfte ofta fram det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets industribyggnader med tegelfasader, rundbågiga fönster etc. Det var främst som representanter för ett äldre byggnadskick som de tillmättes ett bevarandevärde. Det var också i regel dessa egenskaper som gav industrimiljöer ett högt kulturhistoriskt värde i inventeringar av industriminnen och kommunala kulturmiljövårdsprogram.³⁴ Bebyggelsens tidigare funktion för industriproduktion lyftes sällan fram i omvandlingsprocesserna och inte heller av kulturarvssektorns aktörer. Ofta förstärktes istället den ålderdomliga karaktären med hjälp av andra element från samma tid, men som inte tidigare funnits på platsen. Exempel på detta är gatlyktor av gjutjärn, stensättningar och gatsten.

Under senare år har det blivit vanligare med återanvändningar som är mindre tillrättalagd där denna typ av historiserande detaljer inte används. Termerna ”industrial chic” och ”industrial cool” har används för att beteckna återanvändningen av industrimiljöer där industrikaraktersens råhet framhävs.³⁵ Det gäller dock främst interiörer och mindre anläggningar. Internationellt kan det exemplifieras av Tate Modern i London och Kabelfabriken i Helsingfors, men det finns även svenska exempel som Koppardalen i Avesta och Röda sten i Göteborg.

Det finns stora skillnader mellan olika typer av omvandlingar. En grundläggande skillnad är den mellan storstadsregioner och mindre orter. I storstäderna är expansionstrycket i regel stort. Efterfrågan på såväl kontor som bostäder är stor och en anläggning som inte längre används får sällan stå orörd särskilt länge. Om man från ett kulturarvsperspektiv vill bevara anläggningen är problemet ofta att stå emot en kraftig exploatering som innebär att all gammal bebyggelse försvinner och ersätts av ny.

I mindre orter är problemet ofta det motsatta än det vi känner från Stockholmsområdet. I det senare fallet är exploateringstrycket stort och det är sällan svårt att hitta en ny användning av platsen. I mindre orter är problemet ofta att hitta en ny användare. Inte minst i Bergslagen har mindre kommuner som Norberg och Avesta satsat på att använda industrihistorien – både den materiella och den immateriella – för att locka till sig nya verksamheter. Anläggningen blir ett medel

33 *Industrilandskapet vid Strömmen i Norrköping: Västra delen* (Norrköping 1981), *Östra delen* (Norrköping 1985).

34 Dahlström Rittsél (2005).

35 Robert Willim, *Industrial cool: Om postindustriella fabriker* (Lund 2008) s. 21f.

för att åstadkomma en positiv förbättring på ett annat sätt än vad som är fallet i en storstad.³⁶

I detta projekt studeras områden som har genomgått eller står inför en kraftig omgestaltning. De ligger alla i ett område med starkt exploateringsstryck och deras omvandling har planerats under en ganska kort tidsperiod – från 1980-talet och fram till idag. Atlas Copcos f d industriområde har studerats i en magisteruppsats av bebyggelseantikvarien Urban Nilsson som också har arbetat som antikvarie i flera av projekten. Även han studerar i sin uppsats olika aktörer främst arkitekter och antikvarier men fokuserar på hur det kulturhistoriska värdet tagits tillvara.³⁷

Jerker Söderlund har beskrivit turerna kring omvandlingen av Järla fram till 1997 och han beskriver området så som det var under mellanperioden innan omgestaltningen tog fart. I det arbetet intervjuade Söderlund människor som då var verksamma som konstnärer och hantverkare i områden. Han för också ett generellt resonemang om vikten av att det finns områden som erbjuder lokaler till låga hyror.³⁸

1.6. Metoder

För att beskriva omvandlingsprocesserna och identifiera aktörer har flera typer av källmaterial använts. *Arkivhandlingar* från Nacka kommuns arkiv har varit centrala. Vidare har visst kommunalt arbetsmaterial gjorts tillgängligt via Nacka kommun. Uppgifter som rör omvandlingen av Kvarnholmen har även tillhandahållits av KF fastigheter. Handlingar från Länsstyrelsens Planavdelning och Kulturmiljöenhet har använts för att skildra länsstyrelsens roll i omvandlingen. I Nacka lokalthistoriska arkiv finns en klippsamling ordnad efter plats som har varit värdefull för att komma åt opinionen kring omvandlingsprocesserna liksom artiklar som hämtats ur mediearkiven Presstext och Mediearkivet.

Vi har även *intervjuat* en mängd aktörer. Frågelistor har använts som stöd, men intervjuerna har i de flesta fall haft formen av strukturerade samtal. Flertalet av intervjuerna har spelats in och helt eller delvis transkriberats. När vi har varit ute i områdena för att fotografera eller göra observationer har vi då och då stött på personer som vi har börjat prata med. Ibland har samtalen utvecklats till kortare intervjuer där svaren hastigt har antecknats för att senare renskrivas.

De intervjuade tillhör två huvudkategorier. Den första är ett antal personer som via sina arbeten har varit eller är involverade i omvandlingsprocesserna. Det har varit planarkitekter och kommunantikvarier vid Nacka kommun, arkitekter som varit eller är involverade i aktuella omvandlingsprojekt, projektledare samt före detta ansvariga för utvecklingen av Kvarnholmen vid KF Fastigheter. Vi har även intervjuat personer på Ljungberggruppen som äger och utvecklar Sickla. De har

36 Bl a Storm (2005).

37 Urban Nilsson, *Att ta tillvara kulturhistoriskt värde vid förnyelse och återbruk av nedlagda industriområden*, Göteborgs universitet (2004).

38 Jerker Söderlund, *Konstnärerna – stadens nomader och nybyggare* (Stockholm 1997).

dels svarat på frågor om hur omvandlingen har gått till ur deras perspektiv, men också om hur de ser på områdenas historia, på bevarande och kulturarvsbruk. Eftersom de deltar som representanter för sina företag citeras de med namn i texten. Till denna grupp hör också de marknadsförare och informatörer som intervjuats.

Den andra huvudkategorin utgörs av personer som är intervjuade eftersom de bor, arbetar eller driver mindre företag i områdena. Syftet med dessa intervjuer och de frågelistor som delats ut är att svara mot de av undersökningens frågeställningar som kretsar kring brukarnas användning och värdering av områdena.

Under senkvåren 2007 framställdes *en frågelistas/enkät* som delades ut framförallt i Sickla köpkvarter. Vi gick runt i ett stort antal affärer i området och bad de anställda att svara på frågorna. De flesta var mycket positiva, men det visade sig när vi kom tillbaka för att hämta listorna att många hade haft svårt att ta sig tid. Vi bad även personalen i Länsmuseumets museibutik samt i Diesilverkstadens reception att aktivt be folk fylla i. Sammanlagt fick vi in 24 listor. Frågelistorna e-postades också ut till representanter för de flesta bostadsrättsföreningar i Järla Sjö. Svartfrekvensen där var klen. Allt material förvaras i Stockholms läns museums arkiv.

Den *fotografiska metoden* bygger på två olika tillvägagångssätt. Fotografierna som beskriver byggnaderna idag har utgått från de antikvariska förundersökningarna för att kunna skildra vad som är ursprungligt, nya tillägg samt vad som är rivet i miljöerna. Dessa fotografier beskriver byggnaderna och deras position i förhållande till varandra. I ett av områdena, Järla sjö har vi fått tillgång till fotografier tagna av en amatörfotograf under 1970-talet då den stora industrin lämnat platsen och en mängd små företag flyttat in. Vi besökte området tillsammans med amatörfotografen och gjorde en ”nyfotografering” av samma miljöer. Dessa bilder visar tydligt områdets omvandling. Det andra tillvägagångssättet har varit att fotografera hur områdena används idag. Här har vi inriktat oss främst på Sickla, Kvarnholmen samt Järla sjö. Fotografierna är ingen heltäckande beskrivning av dagens verksamheter i områdena utan snarare ett axplock. Totalt har 489 fotografier skapats i projektet och vi har av ovan nämnda amatörfotograf samlat in 22 fotografier. Alla bilder är digitaliserade och är sökbara i Stockholms läns museums bildsamling på webben.

Under projektet gång har slutligen ett flertal *besök* gjorts i de fyra områdena. Inledningsvis besökte vi dem tillsammans med några av kommunens tjänstemän. Senare har vi studerat vart och ett av de skildrade områdena i fält.

1.7. Avgränsningar

Vi har valt att studera fyra områden i Nacka kommun. Alla ligger på Sicklaön, vilket är den del av kommunen som ligger närmast Stockholms stad. Området är intressant eftersom dess närhet till Stockholm gör det extra attraktivt för exploa-

tering och här har det funnits flera stora industriområden. På Sicklaön ligger ytterligare två industriområden som har omvandlats – Finnboda och Saltsjökvärn. Det skulle ha varit intressant att studera även dessa men det har inte rymts inom projektets ram. Urvalet har styrts av att vi velat skildra områden som förändrats vid olika tillfällen och Finnboda och Saltsjökvärn omvandlades ungefär vid samma tid som Järsla och Atlas Copcos stora industriområde. Intressant med Järsla är också att en ny användning av området började diskuteras redan under 1970-talet. Sedan dess och ända fram till slutet av 1990-talet stod det relativt oförändrat i avvaktan på att beslut om dess framtid skulle fattas. Atlas Copco-området var intressant att ha med eftersom det skiljer sig från de övriga då där inte byggdes några bostäder. Kvarnholmen valdes eftersom det gav oss möjligheter att följa en pågående process.

Den tidsmässiga avgränsningen är således 1970-talet och fram till idag. Fokus ligger dock på 1990- och 2000-talen då flera omvandlingsplaner realiserades.

1.7.1. Aktörer

När de fyra omvandlade områdena nedan beskrivs och analyseras kommer framställningen delvis att utgå från de aktörer som på olika sätt har varit inblandade i processen. Byggföretag och fastighetsägare, kommunala tjänstemän och politiker, arkitekter, lokal opinion samt antikvarier är de aktörer eller aktörsgrupper som vi har identifierat som relevanta för undersökningen.

Byggföretag och fastighetsägare är ofta de som vill exploatera marken för att få en mer lönsam användning. För att förverkliga sina planer krävs att de har kommunens tjänstemän och politiker med sig. Byggföretagen kan vara mer eller mindre drivande i processen och de kan också köpa in sig som delägare i de områden de vill omvandla eller exploatera. Tämmligen ofta säljs området helt eller delvis när det är färdigbyggt. Byggföretag och fastighetsägare kan ha olika inställningar till bevarande och till hur det kulturhistoriska arvet i områdena skall användas.

Kommunala tjänstemän och politiker har att följa plan- och bygglagen. De kan själva vara initiativtagare till, och drivande i omvandlingsprocessen. I andra fall intar de en passivare roll som inskränker sig till att se till att planprocessen följer lagen.

Arkitekterna kan också vara mer eller mindre pådrivande i själva omvandlingen. De kan också ha olika syn på förhållandet mellan bevarande och nybyggnad, vad ett bevarande innebär och hur en återanvändning och omgestaltning bör utföras. Deras profession kan också innebära olika roller. Flera arkitekter har utfört antikvariska uppgifter i områdena. Andra har stått för nygestaltningen, men har haft visioner även för hur de bevarade byggnaderna ska användas och gestaltas.

Lokal opinion och brukare, de som bor och verkar i de omvandlade områdena eller i dess närhet, kan vara en aktör som försöker påverka omvandlingsprojekten utifrån olika motiv. Plan- och bygglagen stipulerar att detaljplanarbetet skall ge alla medborgare möjlighet att påverka processen i olika skeden. Hur stort gehör de

får för sina åsikter varierar dock. Denna grupp kan också komma in i ett område först när området är omvandlat.

Antikvarier är en profession med olika utbildning. Som ovan nämndes kan antikvariska uppgifter utföras av arkitekter, men vanligtvis av en kulturhistoriskt skolad person med antikvarisk utbildning. Antikvarier kan ha olika roller i omvandlingsprocessen. De kan vara konsulter som anlitas av kommunen eller fastighetsägaren. De kan representera antikvariska myndigheter och yttra sig om områdets kulturhistoriska värde och över förslag till omgestaltning och de kan även vara kommunala tjänstemän.

De olika aktörernas roller kan sammanfalla, exempelvis är det i flera fall arkitekter som har utfört antikvariska undersökningar och värderingar av områden. I de fall betraktas de dock här som antikvarier. Det är alltså inte personen och dennes utbildning utan den roll och den uppgift denne har haft i planprocessen som har varit avgörande i detta sammanhang. Det finns också exempel på överlappning: kommunantikvarien ska företräda antikvariska intressen men är också kommunal tjänsteman.

2. Bakgrund

2.1. Nacka kommun

2.1.1. Politisk och ekonomisk historia

Nacka kommun bildades 1971 genom en sammanslagning av Nacka stad, Saltsjöbadens köping och Boo kommun. Bakgrunden till sammanslagningen av de tre delarna är Nackas läge nära det växande Stockholm och den befolkningsökning som skett i området sedan 1870-talet.

Boo kommun hade samma administrativa gränser i flera hundra år. Sedan åtminstone 1750-talet har sockenstämman hållits i Boo, och sedan 1860-talet kommunalstämma. *Nacka stad* bildades 1949 och Nacka är därmed en av Sveriges yngsta städer. Nacka var dock redan tidigare en självstyrande kommun som bildades 1887 genom en sammanslagning av Sicklaön, Nacka och Erstavik. *Saltsjöbadens köping* bildades 1909 då Saltsjöbaden bröt sig loss från Nacka kommun.

Innan industrier började etablera sig i Nacka försörjde sig Nackas befolkning huvudsakligen på jordbruk, men med fisket som en viktig binäring. Ett antal större jordägare (Danvikens hospital, Erstaviks herrgård, Velamsunds gård, Kummelnäs gård och Boo gård) dominerade området och många försörjde sig som arrendebönder under dessa gårdar. Längst vattendragen i Nacka fanns under främst 1700-talet också en betydande protoindustriell verksamhet med beckbruk, kattunstryckeri och liknande.

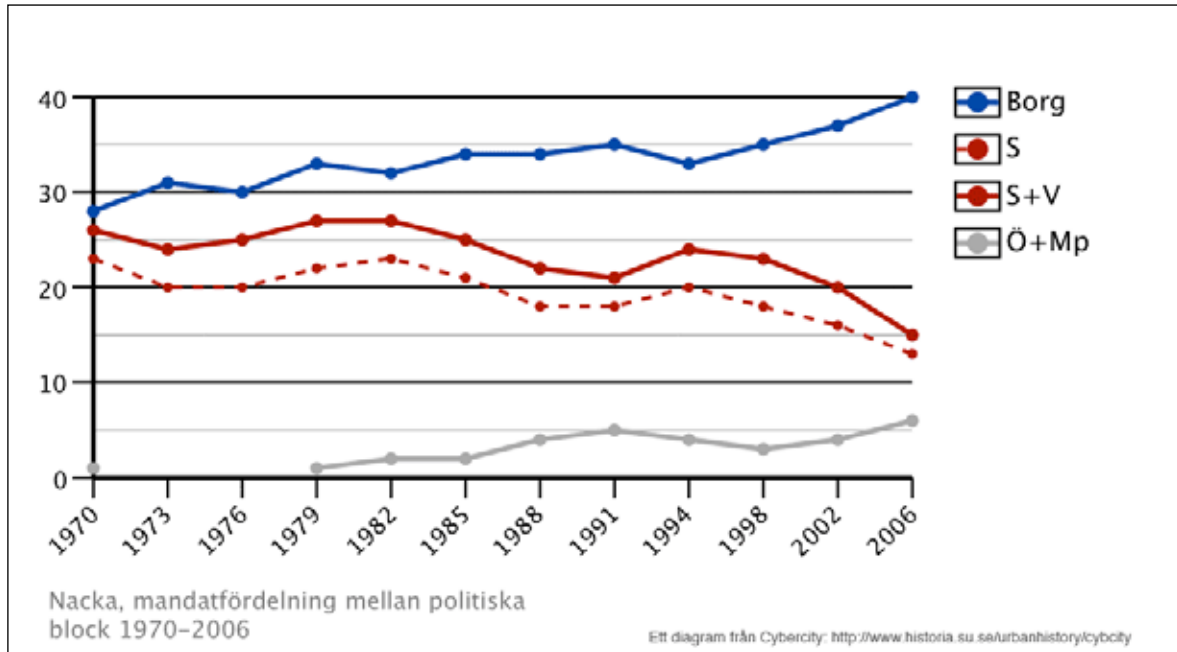
Tätortsbildningen i Nacka tog sin början under 1870-talet då fabriker började flytta ut från Stockholms stad. Industrietableringen vid Finnboda på 1870-talet med arbetskaserner var den första industrietableringen utanför Stockholms tullar. Längs farleden in till Stockholm etablerades även Saltsjö kvarn och Kvarnen Tre kronor ett par decennier senare. Efter Saltsjöbanans invigning 1893 tog industrietableringarna fart även längre in på land och industriområdena i Sickla och Järla började växa.

När kommunerna slogs samman 1971 fanns redan ett samarbete när det gällde brandförsvar, vatten- och avloppsförsörjning, socialtjänst och utbildning. Ingen av de tre enheterna ville ha en sammanslagning, men Länsstyrelsen beslutade att en sådan var nödvändig på grund av den förväntade befolkningsökningen i Stockholmsområdet.

Den politiska majoriteten i kommunfullmäktige under första halvan av 1900-talet avspeglar det faktum att Nacka kommun var en industriarbetarkommun och kommunen kallades Röda Nacka. När industrierna successivt fick en allt mindre betydelse under 1970-talet förändrades detta. Vid valet 1966 blev det borgerlig majoritet i Nacka stadsfullmäktige för första gången och denna trend förstärktes

efter sammanslagningen med Boo och Saltsjöbaden. Socialdemokraternas och Vänsterpartiets mandat har sedan dess krympt allt mer.

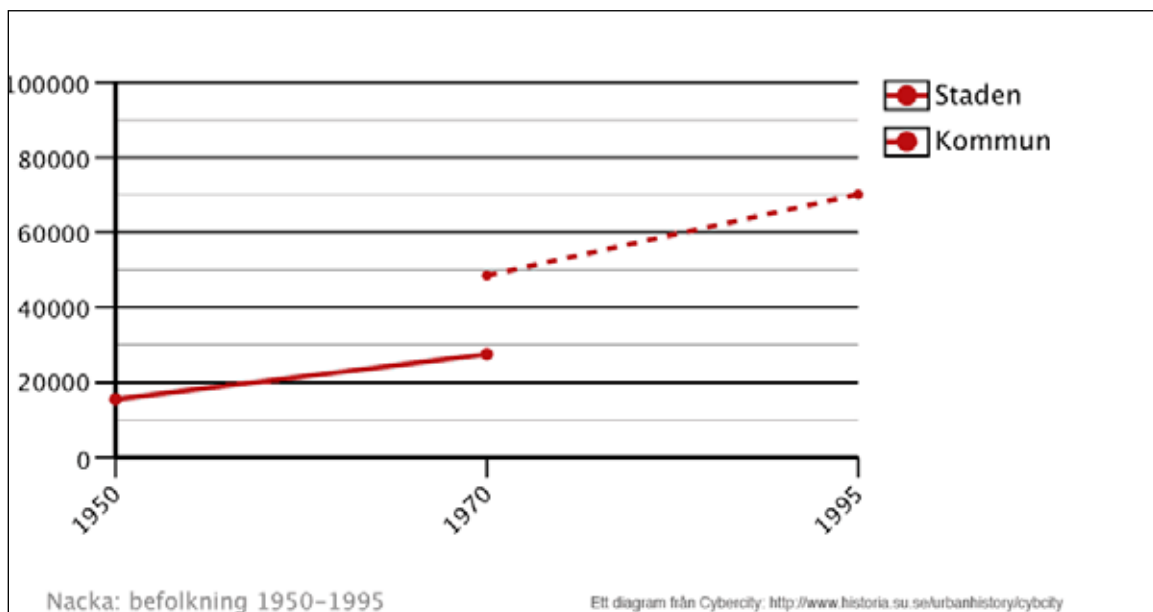
I nästkommande val, 1970, förstärktes den borgerliga övervikten i stadsfullmäktige ytterligare med ett mandat och i första valet efter kommunsammanslagningen, 1973, drog de borgerliga ifrån ordentligt.

Diagrammet ovan visar tydligt hur denna trend ytterligare har förstärkts under åren.

2.1.2. Befolkningsutveckling

Den politiska utvecklingen i kommunen står även i relation till den starka befolkningsökning som kommunen genomgått under de senaste decennierna. Mellan kommunsammanslagningen 1971 och 1995 ökade kommunens befolkning med nästan 50 procent.

2.2. Planprocessen och Plan- och bygglagen

Plan- och bygglagen 1987:10 (PBL) reglerar hur områden planeras och bebyggs. Lagen säger att är det kommunerna som ansvarar för planläggning av mark och vatten. Det finns två slags planer som kommunerna arbetar med. Varje kommun är ålagd att ta fram en *översiktsplan* som på ett översiktligt sätt skall visa hur mark- och vattenområden i kommunen skall användas och hur bebyggelsen skall utvecklas och bevaras.

Detaljplanen gäller ett mindre område och reglerar vilken typ av verksamhet som får bedrivas i ett område, hur bebyggelsen ska utformas och innehåller olika föreskrifter som till exempel skydd av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Kommunen är ålagd att ta fram detaljplan för ny sammanhängande bebyggelse eller bebyggelse som ska förändras eller få en ändrad användning. Detaljplanen ska utformas med hänsyn till befintlig bebyggelse samt ägo- och fastighetsförhållanden.³⁹ Detaljplanen hänger direkt ihop med lagstiftningen och är juridiskt bindande. Arbetet med en detaljplan sköts av kommunens stadsbyggnadskontor eller motsvarande. Idag heter förvaltningen Miljö- och stadsbyggnadskontoret i Nacka och den politiskt tillsatta nämnden som hanterar dessa frågor Miljö- och stadsbyggnadsnämnden.

I lagen regleras även hur planprocessen ska gå till.⁴⁰ När kommunstyrelsen beslutat att en detaljplan ska upprättas tas ett *program* fram. I programmet redovisas utgångspunkterna och målsättningen med planen. Ofta krävs också att en miljökonsekvensbeskrivning genomförs där olika aspekter av det genomförda planförslaget redovisas.

Programmet ska godkännas av politikerna i kommunalfullmäktige och därefter utformar tjänstemännen ett *detaljplaneförslag* som ska innehålla beskrivning, karta och miljökonsekvensbeskrivning om en sådan har upprättats. Planförslaget kan också tas fram i samarbete mellan kommunens tjänstemän, fastighetsägare och konsulter.

Detaljplaneförslaget ska därefter ut på *samråd*. Vanligen skickas det i form av en remiss till myndigheter, grannkommuner, organisationer med flera. Fastighetsägare, boende, föreningar med flera kallas vanligen till ett samrådsmöte där planförslaget presenteras och diskuteras. Kommunen ska sammanställa inkomna synpunkter och kommentera dessa. Samrådet syftar dels till att få ett bättre underlag i det fortsatta planarbetet och dels till att ge de som är berörda ökad insyn i och möjlighet att påverka planarbetet.

Därefter presenteras planförslaget, eventuellt med revideringar efter synpunkter i samrådet i en *utställning* som ska kungöras så att alla ska ha möjlighet att ta del av den. Under utställningstiden som skall vara minst tre veckor kan den som så vill lämna in skriftliga synpunkter på förslaget. Även dessa synpunkter ska kom-

³⁹ Plan- och bygglagen 1987:10, 5 kap.

⁴⁰ Plan- och bygglagen 1987:10, 5 kap.

munen sammanställa och kommentera. Om synpunkterna är så omfattande att planen måste omarbetas måste den ställas ut på nytt.

Slutligen *antas* detaljplanen av politikerna i kommunfullmäktige. Den som önskar kan *överklaga* planen till länsstyrelsen och länsstyrelsens beslut kan i sin tur överklagas till regeringen. Detaljplanen vinner *laga kraft* om ingen överklagar eller om eventuella överklaganden avslås.

Därmed är planprocessen avslutad och det som slås fast i detaljplanen ska följas. Detaljplanehandlingarna skall bestå av beskrivning och en karta där det tydligt framgår hur området får användas. För de byggnader som anses ha ett kulturhistoriskt värde finns beteckningarna Q, q och k som är avsedda skydda dem på det sätt som anges i planen. Lagen säger att ”Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kultur- historisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas.”⁴¹

När detaljplanen har vunnit laga kraft ska planen genomföras. Även genomförandefasen regleras i lagen.⁴² I några av de områden som i det följande kommer att behandlas startade omvandlingsprocessen innan Plan- och bygglagen från 1987 hade antagits. Själva omvandlingen har dock i samtliga fall ägt rum och de gällande detaljplanerna har antagits och vunnit laga kraft med gällande lagstiftning.

Det finns även annan lagstiftning som reglerar planering och byggande. Två av områdena som studeras i detta projekt, Nacka strand och Kvarnholmen, ingår i ett så kallat *riksintresse för kulturmiljövården*. Länsstyrelsen har ett övergripande ansvar att bevaka att hänsyn tas till riksintressen i den kommunala planeringen och har möjlighet att stoppa exploateringar och liknande som innebär ”påtaglig skada” på riksintresset. Beslut om riksintressen för kulturmiljövården fattas av Riksantikvarieämbetet. Södra kusten längst Stockholms inlopp, det vill säga området Nacka - Norra Boo - Vaxholm - Oxdjupet – Lindalssundet, utsågs 1986 till riksintresse för kulturmiljövården. Förutom länsstyrelsen svarar Stockholms läns museum som regel på planremisser som gäller riksintresseområden. Riksantikvarieämbetet – Sveriges centrala antikvariska myndighet – uttalar sig mer sällan i enskilda frågor, men har uttalat sig i några av våra fyra fall, bland annat över Nacka strand.

41 Plan- och bygglagen 1987:10, 3 kap 12 §.

42 Plan- och bygglagen 1987:10, 6 kap.

3. Från Augustendal till Nacka strand

3.1 Historik

3.1.1. Före industriepoken

Augustendal, som är det gamla namnet och fastighetsbeteckningen för Nacka strand, ligger vid Nackas norra kust mot Saltsjön och tillhörde i äldre tid Stora Sickla säteri. Vid mitten av 1800-talet började Saltsjöns stränder bebyggas med sommarhus. På 1860-talet startade försäljningen av tomter i Augustendal och på 1890-talet fanns det 14 sommarvillor i området. I denna beskrivning används Augustendal och Nacka strand parallellt som synonyma områdesnamn.

3.1.2. Bilar vid Augustendal

År 1898 köpte Johan Victor Svensson fastigheterna Augustendal, Jakobsdal och Skönvik, för att starta Sveriges första bilfabrik. Han hade dessförinnan varit delägare i en verkstad inne i Stockholm som tillverkade Primuskök, men nu ville han starta biltillverkning. Han insåg dock snart att detta skulle misslyckas och istället satsade han på tändkulemotorer. Motorerna, som fick namnet Avance, var de första som serietillverkades. De första åren tillverkades flyttbara motorer, lokomobiler, och efter några år började man även tillverka båtmotorer. Motorerna exporterades, främst till Ryssland, där de användes till motorplogar. Vid revolutionsutbrottet i Ryssland 1917, var J V Svenssons fabriker som störst med 523 anställda.

Början av 1920-talet var svåra år för många svenska verkstadsföretag. J V Svenssons gick i konkurs 1922 och Handelsbanken tog över driften av verksamheten. Svensons fortsatte dock att leda företaget som bytte namn till AB Avancemotor. År 1927 köpte Munktells Mekaniska Verkstad AB företaget.

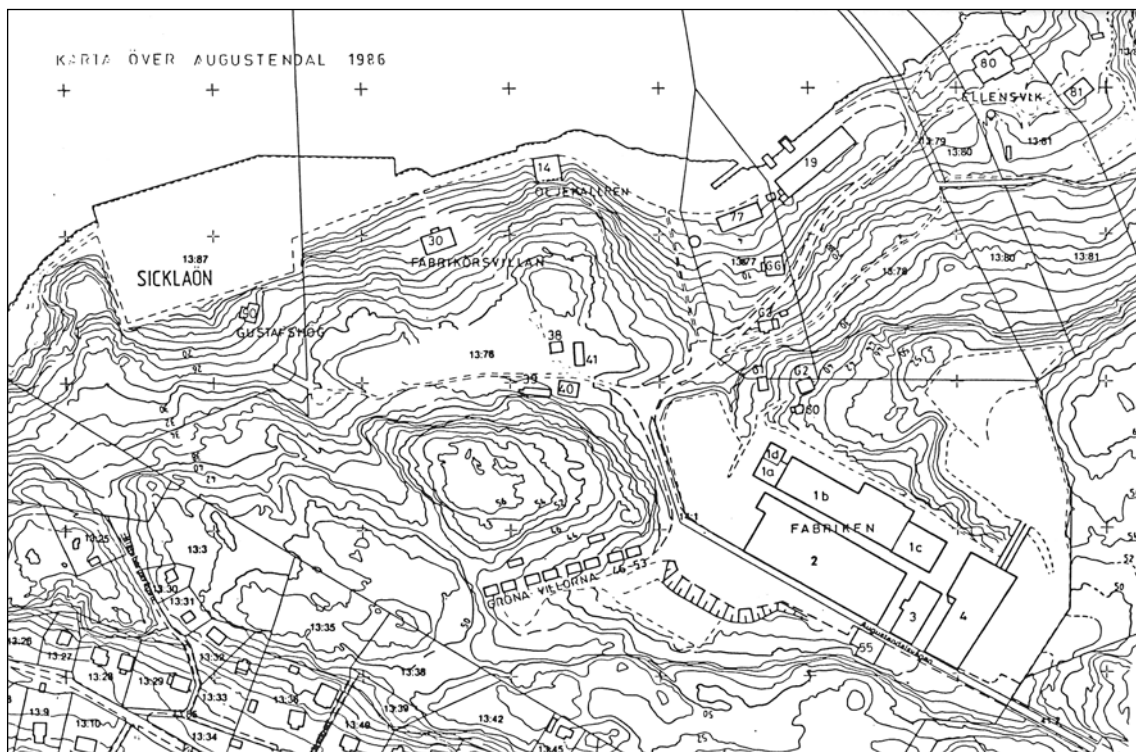
Nästa fas i Augustendals industrihistoria inleddes 1937 då Philipssons Automobil AB köpte fabriken. Planen var att där sätta ihop bilar av märkena Dodge, Chrysler och Plymouth för den svenska marknaden. Det nya dotterbolaget fick namnet Svenska Bilfabriken AB. Flera agentkontrakt skrevs med olika biltillverkare, till exempel DKW och Mercedes. Man blev även en tidig återförsäljare åt SAAB. Philipssons hade planer på att starta tillverkning av en egen bil, Philipin, men även detta bilprojekt gick i stöpet.

3.1.3. Bebyggelsen

De äldsta industribyggnaderna utgjordes av två verkstadsbyggnader med sågtak, ett gjuteri samt en kontorsbyggnad. Efter några år tillkom ett större kontorshus. Nere vid vattnet låg förrådsbyggnader och magasin. Runt om själva industriom-

Augustendal började bebyggas med sommarvillor vid 1800-talets mitt. År 1898 etablerade sig J P Svensson verkstadsföretag i området. Denna bild visar området innan omvandlingen. Flera av byggnaderna på bilden är idag rivna. (Foto Ingvar Lundkvist, Stockholms läns museum, 1984 LD99-0329)

Plankarta över Augustendal från 1986 framtagen inför arbetet med den nya stadsplanen. De ursprungliga industribyggnaderna och kontoret utgörs av byggnaderna 1-4. Till industriverksamheten hörde också magasin och förråd vid vattnet. (Nils Arne Rosén, Stadsplan för Augustendal-Nacka strand: Kulturbistorisk utredning 1986)

rådet fanns flera bostadshus. Både de större sommarvillorna och enklare hus som uppfördes för de anställda vid Augustendal. Med tiden kom de flesta av de större villorna att byggas om till flerbostadshus för de anställda.

Fabriksområdet förändras något under mellankrigstiden med en rivning av det äldre gjuteriet (byggnad 1c på kartan s. 28), som under början av 1940-talet ersattes med en ny byggnad. Även det nya gjuteriet (byggnad 4), byggdes om och påbyggdes med flera våningar.

3.1.4. Efter industrin

In på 1980-talet använde Philipssons fabriken för uppställning av bilar. Familjeföretaget omstrukturerades vid mitten av 1980-talet. Som en följd av att nya aktieägare med intresse för fastighetsförvaltning och med byggkompetens kom in i företaget bildades ett nytt moderbolag - Arcona - kring fastighetsintressena.

Under 1980-talet, då planeringen av Nacka strand pågick, användes delar av industrilokalerna för småskalig industriproduktion och lager, men också av konstnärer samt för utställningar och filminspelningar. Även om planprocessen drog ut på tiden förefaller det som om denna period, innan Augustendal blev Nacka strand, var tämligen kort.

3.2. Omvandlingsprocessen

3.2.1. Det första planförslaget

I november 1983 presenterade stadsarkitektkontoret ett koncept till startpromemoria för stadsplan av Augustendal. Området hade tidigare inte planlagts eftersom kommunen hade avvaktat planarbetena i angränsande områden, främst Jarlaberg, ett intilliggande bostadsområde. Med den nya stadsplanen ville kommunen reglera markanvändningen och utreda möjligheterna till ytterligare bebyggelse med hänsyn tagen till de kulturhistoriska värdena som fanns i området. I planarbetet skulle man undersöka om kontor och/eller bostäder var lämpligast. Den största delen av planområdet ägdes av Philipssonkoncernen, men den nordöstra delen, Ellensvik, ägdes av Nacka kommun, Vägverket och Bernhardt Klint & Co AB.⁴³

Kommunen var angelägen om att planeringen av Nacka strand skulle ske enligt deras visioner och de uttalade att de skulle använda planinstrumentets styrmojligheter så långt som möjligt.⁴⁴ Nacka kommun hade höga ambitioner med områ-

⁴³ Stadsarkitektkontoret, Micaela Lavonius, Koncept Stadsplan Augustendal, Startpromemoria19831130, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

⁴⁴ Stadsarkitektkontoret, Minnesanteckningar från sammanträde om planläggningen 860116, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

det och kommunstyrelsens ordförande Erik Langby menade att resultatet skulle bli arbetsplatser med en kvalitet som saknade motstycke i Sverige.⁴⁵

I januari 1984 skrev stadsarkitektkontoret till Philipssons med anledning av att programarbetet för den nya stadsplanen skulle påbörjas. Kommunen ville ha kontakt med fastighetsägaren för att diskutera frågan.⁴⁶ Bara några dagar senare skrev Erik Langby till Consafe, som då hade förvärvat området. I brevet framgår att kommunen länge velat utnyttja marken bättre, men inte fått något gensvar hos Philipssons. Nu hade man trots det satt igång stadsplanearbetet och kommunen ville diskutera områdets användning med de nya ägarna.⁴⁷ Consafe var uppenbarligen mer intresserad än Philipsson av att diskutera frågan för när kommunstyrelsens arbetsutskott i februari beslutade godkänna startpromemorian för den nya stadsplanen motiverar man det med att det sker i nära samarbete med den störste markägaren.⁴⁸

Under 1984 framhöll kommunens kulturkontor vid flera tillfällen att det fanns kulturhistoriskt värdefulla byggnader i området. Fabriksbyggnaderna pekades ut som värdefulla och man förutsatte att de skulle återanvändas för lättare industriverksamhet alternativt för friskvård eller som casino. De kulturhistoriskt intressanta villorna skulle användas som bostadshus eller personalutrymmen.⁴⁹

I programmet för den nya stadsplanen föreslogs att området skulle användas för kontor och industri och man planerade för 1200 arbetsplatser. I programmet betonades vikten av att spara landskapsbilden och att den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen som till exempel verkstadsbyggnaden mot Augustendalsvägen. Man menade också att bostäder senare skulle kunna byggas i den södra delen av området, men ansåg att det för närvarande inte fanns något behov av bostäder. Enligt programmet skulle den nya bebyggelsen underordna sig miljön och landskapet.⁵⁰

Programarbetet leddes av Philipsson Construction. Under hösten 1985 anordnade de en arkitekttävling för att få underlag för stadsplanearbetet. Tävligen vanns av Carl Nyréns arkitektkontor.⁵¹

45 ”Nackaidyll blir ny kontorsstad”, *DN*, 19881116.

46 Stadsarkitektkontoret, Brev till Philipssons 19840120, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

47 Brev från kommunstyrelsens ordförande till Consafe AB, 19840125, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

48 Kommunstyrelsens arbetsutskott, Sammanträdesprotokoll 19840221, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

49 Stadsarkitektkontoret, Plangruppen Augustendal, Minnesanteckningar 19841024, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

50 Programförslag Stadsplan Augustendal D031, 1985, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

51 Stadsarkitektkontoret, Start-PM Stadsplan Augustendal (Nacka Strand) 19860129, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

I januari 1986 fastställdes en start-PM för stadsplanen för Augustendal som nu också började kallas för Nacka strand.⁵² Nu planerades området för att rymma ca 5000 arbetsplatser. Trots den kraftiga exploateringen skulle stor hänsyn tas till stadsbilden ut mot vattnet. Vidare framkom att planarbetet skulle bedrivas i samarbete med markägaren och att Philipsson Construction skulle stå för underlaget via konsulter. Kommunen skulle utarbeta det formella stadsplaneförslaget. I inledningen angavs att området är av riksintresse för kulturmiljövården, men därefter berörs knappt de kulturhistoriska aspekterna.

I februari anordnades ett möte med Länsstyrelsen för att diskutera planen. Där framkom att det fanns risk för att området skulle kunna bli kritiserat för att orsaka överetablering av arbetsplatser. Vid mötet behandlades också de kulturhistoriska aspekterna och Länsstyrelsen ställde sig tveksam till om den kraftiga exploateringen var förenlig med riksintresset och om de bevarade byggnaderna skulle kunna hävda sig i det exploaterade området. Man hänvisade också till Nacka kulturminnesvårdsprogram.⁵³

De kulturhistoriska aspekterna fanns med i det fortsatta planarbetet och under våren 1986 gjorde arkitekten Nils-Arne Rosén en kulturhistorisk värdering av området. Avsikten med utredningen var att få fram ett underlag till kultur nämndens och länsantikvariens bedömningar av planen. I utredningen ingick en värdering av bebyggelsen och förslag till skyddsföreskrifter. Hans utredning mynnade ut i att fabriksbyggnaderna 1, 2 och 3 ansågs värda att bevara och gavs beteckningen Q i planen.⁵⁴ I det fortsatta arbetet förslogs att hus 1 och 2 skulle bevaras och ges Q i planen medan hus 3 borde rivas för att få till stånd en bra trafiklösning.⁵⁵ Under sommaren diskuterades namnfrågan som både Philipssons och kommunen ansåg var viktigt. Man beslutade att området skulle heta Nacka strand.⁵⁶

I ett informationsblad om stadsplanen från augusti 1986 skrev Stadsarkitektkontoret att planens syfte dels var att säkerställa bevarande av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen, dels att åstadkomma en omfattande nybebyggelse av kontor. Eftersom området var riksintresse för kulturmiljövården skulle det ställas höga krav på den nya bebyggelsen såväl ur arkitektonisk som ur stadsbildsmässig synvinkel. Planförslaget förväntades gå ut på remiss vid årsskiftet 1986-1987.⁵⁷

52 Stadsarkitektkontoret, Start-PM Stadsplan Augustendal (Nacka Strand) 19860129, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

53 Philipssons Construction, Möte på Länsstyrelsen 19860227, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

54 Nils-Arne Rosén, Sammanfattning av kulturhistorisk utredning 19860806, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

55 Philipsson Construction, Nacka strand – kulturhistorik, Möte om kulturhistorisk utredning, 19860707, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

56 Philipssons Constructions, möte med stadsarkitektkontoret 19860704, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

57 Stadsarkitektkontoret, Informationsblad, Stadsplan för Augustendal (Nacka strand) remissförslag 19860811, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

I samband med att Nackas översiktsplan togs fram 1986 sammanställdes en skrift *Arbetsplatser i Nacka 1986-2000*. Där framkom att man ville öka antalet arbetsplatser i Nacka, främst för nya och blivande Nackabor. I första hand önskade man att kontor skulle etablera sig i området, men även handel samt teknik- och naturvetenskapliga företag var intressanta.

I augusti 1986 gick den föreslagna stadsplanen ut på remiss. I remissen angavs de byggnader som ansågs ha ett stort kulturhistoriskt värde och som man eftersträvade att bevara ”i största möjliga omfattning”. Det innebar att en del av fabriken skulle rivras för att möjliggöra en bra trafiklösning. Planförslaget hade tagits fram för att man ville ”tillvarata områdets unika läge och landskapets förutsättningar”, men också för att man tänkte sig en kraftig nyetablering i området och att de nya kontorshusen skulle ha utsikt mot vattnet.⁵⁸ Den befintliga bebyggelsen skulle användas som kontor och av småindustrier. I remissvaren framkom det att flera instanser efterfrågade fler bostäder. De tre kulturarvsinstitutionerna, Länsmuseumbyrå, Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet var kritiska och menade att planen inte var förenlig med riksintressets intentioner. Framförallt ansåg man att stranden inte fick bebyggas och att ett föreslaget höghus var oacceptabelt högt. Även kommunens kulturnämnd framhöll att strandzonen skulle bevaras, de menade också att den del av fabriksanläggningen som enligt planförslaget skulle rivras istället skulle bevaras och förses med Q i plan. Även Rådet för Stockholms skönhet menade att strandbebyggelsen var oacceptabel, liksom Stockholms kommunstyrelse som ansåg att den planerade bebyggelsen skulle inverka på Djurgården som en del av riksintresset Stockholms innerstad med Djurgården. I början av 1987 tillstyrkte kommunstyrelsen planförslaget med några mindre ändringar. Två ledamöter reserverade sig – en ville utreda möjligheten att bygga bostäder och en annan ansåg att planen innebar för hög exploateringen och inte tillräcklig hänsyn till riksintresset.⁵⁹

Under våren 1987 fortsatte planarbetet, man diskuterade bland annat att anlägga helikopterflygplats, men dessa planer skrinlades. När Philipssons och Stadsarkitektkontoret gick igenom remissvaren ansågs Länsstyrelsen ha de kraftigaste invändningarna. För att komma överens med Länsstyrelsen föreslogs att kommunalrådet Erik Langby skulle träffa landshövdingen eller länsrådet. Representanter för planprocessen skulle också träffa länsantikvariern. Redan i februari började man diskutera att omarbeta planen och arkitekten Johan Nyrén presenterade under mars och april olika förslag på ändringar.⁶⁰

I juli 1987 var Länsstyrelsen betydligt mera nöjd än man tidigare varit. Det omarbetade förslaget innebar bland annat att det även planerades för bostäder och

58 Stadsarkitektkontoret, Nämndremiss, Stadsplan för Augustendal (Nacka strand) augusti 1986, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

59 Kommunstyrelsens sammanträde, 19870107 § 4, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

60 Philipsson mötesanteckningar, 19870202 och 10970216, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

att strandbebyggelsen hade tagits bort. Länsstyrelsen ansåg dock liksom i tidigare yttrande att det föreslagna runda höghuset var oacceptabelt.⁶¹

3.2.2. Ett nytt planförslag

Ett nytt planförslag, som tog hänsyn till remissvaren presenterades i augusti 1987 och ställdes ut vid årsskiftet 1988, alltså precis ett år senare än det förra.⁶² Inledningsvis sades att marken i det befintliga området inte utnyttjades effektivt och att lämpliga trafiklösningar saknades. Planens syfte var att utveckla området för arbetsplatser på ett sådant sätt att områdets höga miljövärden kunde tillvaratas. ”Långtgående regleringar” skulle se till att områdets natur- och kulturmiljövärden bevarades. Även om nybebyggelsen främst skulle utgöras av kontor med inslag av högteknologisk industri, innehöll planen även bostäder i mindre omfattning. Man planerade för ca 4500 arbetsplatser och 200 bostadslägenheter. Därtill kom serviceinrättningar och eventuellt ett hotell och konferensanläggning.

Tävlingsförslaget hade omarbetats efter samråd med Länsstyrelsens planenhet och länsantikvarien. Det har lett till att ”natur- och kulturmiljöaspekterna fått styra främst strandzonens disposition och marknyttjande”. Det sägs också att ”Befintlig kulturhistorisk intressant bebyggelse har i största möjliga omfattning behållits och kompletterats för att funktionellt sett ge möjligheter till ett meningsfullt framtida nyttjande. Det senare är en viktig grundförutsättning för bevarandet”⁶³ Den kulturhistoriskt intressanta bebyggelsen skulle nyttjas som kontor och av småindustrier. Liksom tidigare föreslogs att Modellverkstaden, skulle rivas, för att ge plats åt en trafiklösning, trots att den getts samma kulturhistoriska värde som den övriga industribebyggelsen. I utställningsförslaget listades de befintliga byggnader som skulle bevaras enligt planförslaget. Till dem hörde fabriksanläggningen som delvis skulle byggas om och till, de större villorna samt arbetarbostäderna, Gröna villorna. Magasinen nere vid hamnen skulle rivas, med undantag av en oljekällare som skulle sparas och skyddas genom q i planen. Vid stranden föreslogs en småbåtshamn och man ville åstadkomma båtförbindelser med Stockholm. I hamnen planerade man för en restaurang samt småbutiker och båtservice i ”strandbodar”. Området ägdes till största delen av Arcona fastighetsutveckling AB som skulle genomföra byggandet av Nacka strand. Enligt planerna skulle kontorslokalerna säljas eller hyras ut och bostäderna skulle upplåtas som hyresrätter.⁶⁴

I Länsstyrelsens yttrande över den omarbetade detaljplanen framkom att de kunde acceptera planen och höghuset om det sänktes till maximalt ca 80 m. Efter utställningen reviderades planen i januari 1988. I och med det sänktes det höga

61 Länsstyrelsen, Planenheten 19870717, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

62 Stadsarkitektkontoret, Utställningsförslag, Detaljplan Augustendal (Nacka strand) upprättad augusti 1987, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

63 Ibid. s.5.

64 Stadsarkitektkontoret, Utställningsförslag, Detaljplan Augustendal (Nacka strand) upprättad augusti 1987, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983, citat s. .5.

punkthus som fanns från 95 till 82 meter.⁶⁵ Kommunfullmäktige antog detaljplaneförslaget i mars, men var inte enig, VPK reserverade sig med motivet att de förordade mer bostäder, C valde att inte delta i beslutet och Mp yrkade på avslag.⁶⁶ Planen vann laga kraft 22/9 1988. 1990 sålde Arcona hälften av området till 1-3 Ap-fonden.⁶⁷ 1992 var området färdigbyggt och kontoren hyrdes ut. Telia flyttade 600 anställda till området.⁶⁸ Efter några år byggdes fler bostäder i området eftersom många upplevde att området var öde under kvällar och helger.⁶⁹

3.2.3. Kulturhistoriska värderingar

Redan på 1970-talet tog Nacka kommun fram några dokument som behandlar kulturhistoriskt värdefulla miljöer i kommunen. I *Kulturmiljöplan för Nacka* från 1977 finns området Augustendal-Vikdalen med bland de ”kulturhistoriskt riksintressanta områdena”. Augustendal beskrivs som äldre industri- och villabostadsmiljö och ges en klassificering som innebär att en förändring måste föregås av en detaljerad utredning. Det sägs också att en inventering och dokumentation är nödvändig och att den bör ske före 1980.⁷⁰

1987 antog Nacka kommun ett nytt kulturmiljövårdsprogram.⁷¹ Även i detta pekas Augustendal-Vikdalen ut som ett kulturhistoriskt värdefullt område. I programmet skiljer man på helhetsmiljöer och närmiljöer. Så kallade helhetsmiljöer har en kulturhistorisk struktur medan så kallade närmiljöer ”särskilt ingående belyser viktiga delar av kommunens historia.”⁷² I Augustendal - Vikdalen är det endast villabebyggelsen i Vikdalen som identifieras som en närmiljö.

Det tredje övergripande dokument som pekar ut Augustendal som en värdefull miljö är beskrivningen av riksintresset ”Stockholms inlopp”. På grund av nedläggningen av industrier i området upprättade Länsstyrelsen 1991 en detaljerad beskrivning av den västra del av riksintresset som bland annat inkluderar Saltsjökvärn och Kvarnholmen.⁷³ Inom riksintresset betonas särskilt industrietableringarnas stora betydelse för hela Stockholms utveckling och som ett av tre kulturhistoriska huvudteman i området.

65 Stadsarkitektkontoret, utlåtande, 19880122, Nacka kommunarkiv, Sicklaön/Nacka strand 1983 DP4:3.

66 Kommunfullmäktige, sammanträdesprotokoll 19880321, § 71, Nacka kommunarkiv, Sicklaön/Nacka strand 1983 DP4:3.

67 *Dagens industri* 19900918.

68 ”Fullt hus i Nacka Strand”, *Nacka Värmdöposten* 19920407.

69 Nacka Värmdö Posten 19960305.

70 Kulturmiljöplan för Nacka Rapport nr 1 1977, Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, handläggararkivet.

71 Cecilia Hammarlund-Larsson, *Nacka kommun: Kulturhistoriska miljöer* (Nacka/Stockholm 1987).

72 Cecilia Hammarlund-Larsson, *Nacka kommun: Kulturhistoriska miljöer* (Nacka/Stockholm 1987) s.12.

73 *Norra Nacka – Fjäderbolmarna – Norra Boo – Vaxholm – Lindalsundet, beskrivning av kulturminnesvårdens riksintresse västra delen* 1991-01-30, Mats Jonsäter, Länsstyrelsen i Stockholms län.

Som ovan nämns framhöll kulturarvsinstitutionerna i sina yttranden över det första planförslaget för Nacka strand att föreslagen bebyggelse vid vattnet strider mot riksintresset. I flera yttranden betonades även industriernas stora värde och att samtliga byggnader borde bevaras. När Länsstyrelsen 1985 uttalade sig om planförslaget hävdade man att området hade ett stort industrihistoriskt och antikvariskt värde och borde bevaras i sin helhet. Till skillnad från den antikvariske konsultens undersökning från 1987, menade Länsstyrelsen att även gjuteriet som tillkom 1942 hade ett stort värde. Riksantikvarieämbetet framhöll särskilt områdets betydelse för Stockholms inlopp.⁷⁴

I samband med planeringen av Nacka strand anlätades, som tidigare nämnts, arkitekten Nils Arne Rosén 1987. Han genomförde en utredning som omfattade nästan alla byggnader i området. Dess historia beskrevs liksom hur de var byggda och i vilket skick de befann sig. Deras kulturhistoriska värde bedömdes och förtydligades och utredaren tog ställning till ett eventuellt bevarande samt lämpliga skyddsföreskrifter. Värderingen följde inte någon fastställd gradering men det är tydligt att det var bebyggelsen och inte verksamheten som var viktigast. Det var endast byggnadernas exteriörer som behandlades. Utformningen beskrevs utförligt beträffande både material och utförande. Däremot angavs inte byggnadernas funktion eller roll i produktionsprocessen mer än vad man kan utläsa av namn som gjuteri, verkstadshall och magasin. Det som värderades högst var de äldsta byggnaderna som inte har genomgått kraftiga förändringar. De arkitektoniska värdena lyftes fram, till exempel värderades de mer påkostade sommarvillorna högre än arbetarbostäderna. I utredningen ansågs fabriksbyggnaderna 1, 2 och 3 värda att bevaras och de borde ges beteckningen Q i planen.⁷⁵

Sammanfattningsvis är det tydligt att det redan från omvandlingsprocessens start vid mitten av 1980-talet fanns en medvetenhet om Augustensdals industri- och kulturhistoriska värde. Ett tecken på det är omslaget till programförslaget till stadsplanen från 1985 som pryddes med en bild av den stora verkstadshallen.⁷⁶ Något förslag till rivning av samtliga industrier vid Augustendal har inte heller förekommit i något planförslag eller några handlingar. Nacka kommun var nöjd med hur de äldre byggnaderna integrerades i det nya området och har uppgett att de sett omvandlingen som ett föredöme för andra ägare av industriområden i Nacka.⁷⁷

74 Länsstyrelsen, PM daterat 1985-02-07; Yttrande 19850308, Länsstyrelsen, Planavdelningens samsrådsarkiv samt RAÄ:s yttrande avseende remissen av den nya stadsplanen för Augustendal, fastigheterna Sicklaön 13:76 m fl, 1986-12-01.

75 Nils-Arne Rosén, Sammanfattning av kulturhistorisk utredning 19860806, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

76 Stadsarkitektkontoret, Programförslag, Stadsplan Augustendal D031, 1985, Nacka kommunarkiv, DP4:1, Sicklaön, Nacka Strand 1983.

77 DN 9/7 20002.

Augustendal har blivit Nacka strand. De flesta verkstadsbyggnaderna har bevarats men ligger omgärdade av stora kontors- och bostadshus. Till vänster skimtar en av de så kallade Gröna villorna, arbetarbostäder som ursprungligen hade grön träpanel.

Ldng2008-0584

3.3. Det genomförda förslaget/Området idag

Nacka strand började bebyggas i slutet av 1988.⁷⁸ Bolag med nära relationer till Philipsons genomförde omvandlingen. Philipson Construction verkade under planprocessen medan Arcona stod för den fysiska omvandlingen. Först vid mitten av 1990-talet, när området var färdigbyggt såldes det till AP-fastigheter.

I Nacka strand var arkitekten Johan Nyrén en viktig aktör. Nyrens arkitektkontor vann tävlingen om hur området skulle omvandlas 1985. Hans vision av hur området skulle gestaltats ligger bakom hur området ser ut idag. Enligt en artikel i DN 9/7 2002 var det Nyrén som övertalade Arcona att använda den äldre bebyggelsen till restauranger och möteslokaler så att många skulle ges tillträde till den äldre bebyggelsen. Där framhålls också att han strävade efter att knyta an till de äldre byggnaderna i kontorshuset av tegel och i tornhusets utformning. De äldre byggnaderna intar dock ingen framträdande plats i området. På många platser i området är de svåra att se eftersom de skymms av de betydligt större nya byggnaderna.

Det var inte Nyréns utan White som ritade ombyggnaden av verkstadsbyggnaderna i Nacka strand. Arkitekten Karl Alexandersson har beskrivit verkstadsbyggnaderna som unika i Stockholmstrakten och han ansåg därför att det var väsentligt att bevara deras karaktär och inte dela upp de stora rumsvolymer.

⁷⁸ Byggindustrin nr 4, 1993.

”Vi vill behålla den robusta och nästan tjuriga karaktär som vi förknippar med fabriken.”⁷⁹

Idag präglas området av bostäder och kontor. Det finns 500 lägenheter och ca 6000 arbetsplatser.⁸⁰ Kontoren och bostäderna finns till största delen i de nybyggda fastigheterna. De bevarade verkstadsbyggnaderna används till mer utåtriktad verksamhet, konferenser, mässor och restauranger samt utbildning i form av ett mediagymnasium.

Den nytillkomna bebyggelsen består av kontor och bostäder. Närmast vattnet har byggnaderna en mörk träpanel och ska förmedla en känsla av skärgård. Byggnaderna som ligger högre upp på höjden har ett helt annat formspråk. De är betydligt större och har fasader av tegel eller betongskivor. De stora kontorsbyggnaderna som vänder sig ut mot vattnet har tegelfasader och stålbalkar kring fönstren som påminner om den ena verkstadsbyggnaden. Deras utformning har drag av industribyggnader vad det gäller material, men har en annan utformning beträffande fönstrens storlek och placering. De är också mycket större än de befintliga fabriksbyggnaderna och har element som balkonger, terrasser och burspråk som är främmande för industribyggnader.

De kontorsbyggnader som ligger intill de äldre verkstadsbyggnaderna har inte samma industrikaraktär. Inte heller bostadshusen har tagit upp drag från industribyggnaderna. Tillbyggnaden till den ena verkstadsbyggnaden – en miljöstation – har en modern utformning men har anpassat sig till den äldre bebyggelsen när det gäller volym och material – tegel och stål.

Området har också omgestaltats så att större plana ytor har uppstått. Den branta sluttning som fanns väster om fabriksanläggningen har fyllts igen och där finns idag en stor halvcirkelformad byggnad som innehåller kontor samt butiker och kaféer. Där finns också en stor plats eller torgbildning som öppnar sig ut mot vattnet och Djurgården mitemot.

På många håll i Nacka strand är det svårt att uppfatta att man rör sig i ett äldre industriområde. På bilden syns de tegelklädda kontorshusen som ligger i områdets centrala delar och i periferin syns de ljusa bostadshusen. Ldng2008-0559

79 *Arkitektur* nr 6, 1994.

80 ”Staden som lever dygnet runt”, DN 9/7 2002.

De stora kontorshusen som vänder sig mot vattnet. Träbebyggelsen i förgrunden är de nya byggnader med "Newport-känsla" som har ersatt de magasin och förråd som tidigare låg längs med stranden. Ldng2008-0576

Den öppna platsen utgör området centrum och består helt och hållet av ny bebyggelse. De äldre fabriksbyggnaderna ligger bakom de byggnader som syns på bilden. Ldng2008-0561

I och med omvandlingen ändrade området helt karaktär. Den höga exploateringen innebar många stora byggnadsvolymer. Tidigare var Augustendal landsbygd med en industrianläggning. Idag är det en urban miljö. Trots att en relativt stor del av industrianläggningen finns kvar upplevs inte området som ett industriområde. Det saknas också information om byggnaderna och områdets historia. Utformningen närmast de äldre industrierna har getts en "gammal" karaktär som

Fabriksbyggnaderna utgör en egen avgränsad enklav i området. Till vänster syns kontorshuset och rakt fram den ena verkstadshallen. Den senare är ihopbyggd med en mindre byggnad som är det ursprungliga kontoret. Verkstadshallen används idag av konferensarrangören Factory. Ldng2008-0573

förefaller främmande för industrimiljöer, till exempel kalkstenstrappor, springbrunnar och planteringar. Kopplingen till vattnet är också svårförståelig eftersom de byggnader som låg vid vattnet är borta – med undantag av den så kallade oljekällaren. När den industriella verksamheten var i drift fanns en bergbana från fabriksområdet och ner till vattnet. Den har idag ersatts av en ny som ligger på ungefär samma ställe. Det finns inte någonting vid den nya bergbanan som visar att den har haft en äldre föregångare som band samman fabriksområdet med hamnen och magasinen där.

Även i de bevarade industribyggnaderna har stora förändringar ägt rum interiört. Ingen utrustning finns kvar förutom en travers i sågtaksbyggnaden (hus 2) och en travers mellan husen. En tegelmurad skorsten finns också kvar och är idag inbyggd i sågtakshuset.

De två verkstadsbyggnadernas utformning skiljer sig en aning från varandra. Den äldsta byggnaden (hus 1) har mindre av den ursprungliga inredningen kvar. Konstruktionen – och nytillkomna installationer – döljs av gipsskivor. De nya inslagen som trappor och entréer är enkla och funktionella och har ett modernt formspråk. På de bevarade industribyggnader har flera mindre tillbyggnader som entréer, vindfång och veranda gjorts. Dessa har en tämligen enkel utformning i glas och stål.

Sågtaksbyggnaden (hus 2) används helt och hållet av företaget ”Factory” som anordnar konferenser och mässor. Lokalerna har getts en modern utformning.

I marknadsföringen av Nacka strand framhålls inte industribistorien i någon högre grad. Istället är det närheten till vatten som framhävs. Det är extra tydligt nere vid vattnet där det är exklusivt kustliv från amerikanska kuststäder som New Port som inspirerat. Även den konst som finns i området och framförallt Carl Milles skulptur "Gud fader på himmelsbågen" används när området presenteras i olika sammanhang. Ldng2008-0586)

Man har samtidigt lyft fram de industriella dragen i materialval och färgsättning. En travers och en skorsten finns kvar som inredningsdetaljer för att påminna om historien. Det finns också korta, men väl synliga texter som beskriver den industriella verksamheten. De olika rummen har också getts namn som anspelar på verkstadsepoken. Här finns t ex Metallgjuteriet, Monteringen och Tändkulan. Flera rum heter Avance efter den motor som tillverkades på platsen.

Factory beskriver på hemsidan sina lokaler med orden: " unika fabrikslokaler"/ .../"med gammal industrikaraktär". Under ett avsnitt som behandlar områdets historik finns den fyndiga underrubriken "Från bilfabrik till idéfabrik" som kopplar den gamla verksamheten till den nya. I övrigt handlar historiken om Fabrikör J.V. Svenson, grundare till företaget som tillverkade Avance-motorn – en tändkulemotor "som användes i lokomobiler, plogar, tröskverk, kvarnar och sågar över hela världen." Det är framförallt J.V Svenssons framåtanda, originalitet, entreprenörskap och uppfinningsrikedom som lyfts fram och som genom rubriksättningen knyts till företaget Factorys image⁸¹.

Byggnad 2 har ursprungligen till hälften bestått av två byggnader intill varandra. Dessa har byggts ihop genom med ett tak med överljus.

⁸¹ <http://www.factory.se/page.asp?pageID=1385>. Besökt 2008-07-08.

Idag beskrivs området på Nacka strands webbsidor. Här ges ingen tydlig koppling till platsens historia. Ägaren AP-fastigheter riktar istället fokus mot närheten till vattnet, miljötänkandet och utbudet av restauranger och caféer. ”Nacka Strand Business Port är en nutida levande stadsdel strax söder om Stockholms city. Området erbjuder ett helhetskoncept med mötesplatser, kontor, bostäder och service i en unik miljö med tydlig Newport känsla.” Hemsidans övriga material som behandlar enskilda lokaler och mässaanläggningen innehåller några konkreta referenser till tidigare verksamhet, men då ofta i generella ordalag⁸².

82 <http://www.nackastrand.se/>.

4. Från Järsla till Järsla sjö

4.1. Historik

4.1.1. Före industrin

Järsla ligger vid Järslasjöns norra strand i Nacka. Området har en lång historia vilket ett vikingatida gravfält på platsen vittnar om.⁸³ Här ligger också Järsla gård, idag omgiven av en mindre del av den tidigare stora parken. Gården har troligen anor ända tillbaka till vikingatid, men omnämns i skriftlig källa första gången vid 1400-talets mitt. Den nuvarande mangården uppfördes på 1670-talet och förändrades flera gånger under 1700-talet då även nya byggnader tillkom.

4.1.2. Remmar, ättika och turbiner

Kring 1890-talet började en ny epok i Nackas historia. Sjöförbindelsen och den nya järnvägen samt inte minst Nackas närhet till huvudstaden medförde att den industriella utvecklingen gick fort. Den första industrin som etablerades i Järsla var Wideqvists Läder- och remfabriksaktiebolag som flyttade ut från Södermalm. Ett garveri fanns på platsen redan vid 1870-talets början och när Saltjöbanan var klar 1893 flyttade man ut remtillverkningen till Järsla.⁸⁴ Det är oklart om någon av de allra äldsta anläggningarna finns bevarad. En av byggnaderna som idag ingår i anläggningen kan var uppförd före 1895.⁸⁵ Läderfabrikens lokaler såldes 1926 till Winborgs ättiksfabrik som också flyttat ut från Södermalm. Ättiksfabriken fanns kvar fram till 1952 då den köptes av de Laval's ångturbin AB, det största företaget i Järsla.

År 1892 köpte G O Wallenberg Järsla gård med ekonomibyggnader. Några år senare överläts köpet till Stockholm-Saltsjöns järnvägsaktiebolag som då höll på att bygga Saltsjöbanan. Tanken med köpet var att stycka fastigheten och sälja till industriföretag som ville etablera sig på platsen. Det finns ett tydligt samband mellan Saltsjöbanan och industrietableringarna i Järsla och på andra platser längs med Saltsjöbanan. Järnvägen var beroende av att det fanns tillräckligt med kunder längs med banan medan industriföretagen å sin sida var beroende av järnvägen för sina transporter.

Det företag som framförallt har präglat Järsla är de Laval's Ångturbinfabrik som framförallt tillverkade ångturbiner för stora fartyg. Företaget hade grundats av Gustaf de Laval och hade börjat sin produktion på Kungsholmen 1891, men

83 Cecilia Hammarlund-Larsson, Nacka kommun: Kulturhistoriska miljöer, Nacka kommun, Stockholms läns museum och Länsstyrelsen i Stockholms län (Nacka/Stockholm 1987) s. 51f.

84 Birgitta Roeck Hansen, "Järsla – Lantgård, industriområde och stadsdel", *Nackaboken 2005: Årsbok för Nacka kommun, fjortioförsta årgången* (Nacka 2005) s. 40.

85 Staffan Nilsson, Järsla industriområde: Kulturhistorisk utredning 1988 (otryckt), byggnad 3.

behövde tomtmark för rymligare och bättre lokaler. 1895 köpte man Järla gård av Stockholm-Saltsjöns järnvägsaktiebolag och redan året därefter stod de första byggnaderna klara i Järla. År 1959 slogs de Lavals Ångturbin AB och Svenska Turbinfabriks AB Ljungström i Finspång samman till ett företag och benämndes då Stal-Laval Turbin AB. Turbinproduktionen flyttades till Finspång 1964.

Gustaf de Laval var inte den ende uppfinnaren i Järla. I slutet av 1890-talet arbetade Gustaf Dalén på de Lavals Ångturbin. Vid sidan av sitt arbete hade han ett laboratorium och bildade med en studiekamrat ingenjörfirman Dalén & Celsing som blev Stockholms representant för Svenska Carbid- & Acetylen AB. Företaget ombildades till Gasaccumulator och övertog Carbidbolagets fabrik i Järla. Dalén blev det nya företagets konsulterande ingenjör och utvecklade flera uppfinningar kring gas och belysning. Dalén låg bakom flera innovationer kring gas och belysning och är kanske mest känd för AGA-fyren som möjliggjorde både säkrare och billigare belysning till fyrar. År 1912 fick Dalén nobelpriset för sina uppfinningar och samma år hade Gasaccumulator vuxit ur lokalerna i Järla och verksamheten flyttades till Lidingö.

4.1.3. Bebyggelsen

För den tidigare nämnda läderfabrikens behov uppfördes ett byggnadskomplex bestående av flera byggnader runt sekelskiftet 1900. De består av sju byggnader omfattande en till fyra våningar i de flesta fall byggda av tegel. De har byggts om flera gånger. Smärre ombyggnader genomfördes för ättiksfabrikens behov medan mer omfattande förändringar skedde när de Lavals Ångturbin tog över byggnaderna i början av 1950-talet.

Flygbild över Saltsjö-Järla från 1938 när det fortfarande fanns två större industrier i området: de Lavals ångturbin och Winborgs ättiksfabrik med tillsammans flera hundra anställda. Foto: Aero Material AB, Nacka lokalhistoriska arkiv.

År 1896 började de Lavals Ångturbinfabrik anlägga en maskinhall, ett kontorshus, en lagerbyggnad samt provrum och kraftcentraler nere vid vattnet. Maskinhallen var mycket avancerad för sin tid, både beträffande utrustning och arkitektonisk utformning. Maskinhallen, liksom kontoret, finns kvar idag. År 1911 utökades företaget med en lång montagehall som var en av länets första betongbyggnader. Några år senare uppfördes en elektrisk verkstad och ett tackjärnsgjuteri och mellan 1920 och 1960 tillkom flera olika verkstadsbyggnader. Efter att de Laval köpt Winborgs ättiksfabrik 1952 tillhörde hela området samma företag.

Under början av 1900-talet bodde flera av de anställda vid företagen i Järsla. År 1932 fanns det totalt 160 hushåll i området.⁸⁶ Drygt tjugo år senare hade antalet hushåll halverats.⁸⁷ Det fanns även en skola i området.

4.1.4. Efter industrin

Efter att Stal-Laval flyttat från Järsla på 1960-talet hyrdes lokalerna ut till mindre företag som bilverkstäder, tryckerier, lager och hantverkare av olika slag. Under 1980-talet etablerade sig en del kulturella verksamheter i Järsla, t ex fanns där flera konstnärateljéer, Sopvaruhuset, som sålde återvunna kläder, möbler och byggnadsdetaljer samt bedrev kafé- och restaurangrörelse var verksam i området under 1990-talet.

4.2. Omvandlingsprocessen

4.2.1. 1970-talet – Första förslaget

År 1974 presenterades ett förslag på att etablera ett företagscenter inriktat mot kontor, laboratorier, lager och kvalificerad lätt industri i Järsla. Planen som togs fram av arkitekterna Erik Ahlsén och Tore Ahlsén, innebar att all äldre bebyggelse utom Järsla gård skulle rivas och nya storskaliga byggnader skulle byggas. Området ägdes vid denna tid av fastighetsbolaget Stockholms Saltsjön – Stal-Laval Turbin AB & Co. Som nämndes ovan hyrdes byggnaderna ut med korttidskontrakt till ett 60-tal hyresgäster och nu ville fastighetsägarna förnya och utveckla området.⁸⁸ Planförslaget var ute på remiss under 1974 och flera var kritiska mot förslaget. Ingen framförde dock några synpunkter på att industribebyggelsen borde bevaras. Planförslaget diskuterades under flera år, det antogs slutligen 1980, trots protester, men förverkligades aldrig.⁸⁹

⁸⁶ *ibid.* 44ff.

⁸⁷ Roech Hansen (2005) s. 42f.

⁸⁸ Planbeskrivning upprättad av Erik Ahlsén och Tore Ahlsén juli 1974, Nacka kommunarkiv, S309:1, Järsla sjö.

⁸⁹ Nacka kommun, Kommunstyrelsens protokoll 13/11 1980, Nacka kommunarkiv, S309:1, Järsla sjö.

4.2.2. 1980-talet – Andra förslaget

År 1985 förvärvade Fabege Cityfastigheter AB och Diös mellersta bygg AB området. När de intervjuades av DN sade de att de inte hade några storslagna planer utan tänkte sig en försiktig upprustning och möjligen en nyetablering på längre sikt.⁹⁰

Senare överfördes området till Nacka industrilokaler HB som bildades av Diös och Fabege. Diös andel förvärvades av Byggnads AB Henry Ståhl. Nacka industrilokaler HB ville höja Järlas status genom förnyelse och ”kontraktssanering”. Man sade sig vilja behålla hyresgästerna i området och ville verka för att det skulle finnas olika typer av lokaler med olika hyresnivåer i området.⁹¹

I en PM angående handlingsplan för Järla industriområde från 1987 sades att stora delar av den befintliga bebyggelsen hade så stora kultur-, industrihistoriska och miljömässiga värden att den borde bevaras. Det sades också att den 1980 fastställda stadsplanen inte längre var realistisk utan byggde på 1960-talets planeringsambitioner.⁹²

År 1987 presenterade Stadsarkitektkontoret ett start-PM för detaljplan för Järla industriområde. Där fastslogs att industribebyggelsen är av varierande ålder och kvalitet, och det framhölls att Järla gård var av stort kulturhistoriskt värde.⁹³ Detaljplaneförslaget hade tagits fram av Megaron Arkitekter AB som sade sig ha tagit fasta på ett formspråk med rötter i den ursprungliga bebyggelsen. En stor del av den befintliga bebyggelsen skulle bevaras och utvecklas. Den stora turbinhallen som skulle bevaras, dock kunde det eventuellt bli aktuellt med en påbyggd kontorsvåning. Norr och söder om denna byggnad skulle ny bebyggelse placeras. Bland nybyggnaderna fanns också ett förslag på ett 14 våningar högt höghus.⁹⁴ Plangruppen menade att detta förslag tog större hänsyn till områdets förutsättningar än vad det tidigare förslaget hade gjort. Man tyckte också att områdets kulturhistoriska värde borde utredas och de enskilda byggnaderna värderas. För detta anlitas Antikvariska konsultbyrån.⁹⁵

I december 1988 presenterades ett samrådsunderlag med beskrivning av detaljplan som syftade till successiv förnyelse och att ”bevara och utveckla den värdefulla bebyggelsen”.⁹⁶ Man hänvisade till den tidigare detaljplan från 1978 som inte hade genomförts till någon del. Det ansågs bero på att den inte medgav någon successiv utbyggnad utan innebar en total omdaning av området. De mest

90 ”Diös och Fabege tar över: Järla industriområde sålt”, *DN Runt stan* 13/3 1985.

91 PM angående handlingsplan för Järla industriområde 1987 08 14, Nacka kommunarkiv, S309:1, Järla sjö.

92 PM angående handlingsplan för Järla industriområde 1987 08 14, Nacka kommunarkiv, S309:1, Järla sjö.

93 Start-PM, Stadsarkitektkontoret 19871106, Nacka kommunarkiv, D128.

94 Megaron arkitekter, Järla industriområde förslag till disposition, Nacka kommunarkiv, D 128.

95 Minnesanteckningar från sammanträde i Plangruppen 25/2 1988, Nacka kommunarkiv D128.

96 Kommunstyrelsens arbetsutskott, Startpromemoria för planarbete, 19871201, Nacka kommunarkiv D 128.

värdefulla byggnaderna i området ansågs vara herrgården, turbinhallen och den gamla kontorsbyggnaden i nordväst. Även detta förslag innehöll ett högt punkthus.

Förslaget debatterades och flera av remissvaren var negativa. Bland annat förordades bostäder i stället för verksamhetslokaler och bevarande av fler äldre byggnader istället för nybyggnation. Många av de boende i närheten hade invändningar mot planen. Deras oro gällde främst att trafiksituationen i och omkring området skulle försämrats. I sina svar på remisserna framförde Stadsbyggnadskontoret att det inte var möjligt att bevara alla hus av bland annat trafikskäl. Om området skulle bebyggas med bostäder bedömde man att ännu mer av den ursprungliga bebyggelsen skulle behöva rivas.⁹⁷

År 1989 pekade kulturnämnden ut vissa byggnader som man ansåg skulle sparas. Det var skorstenen, provrumsbyggnaden och de två västra kraftcentralerna mot Järlasjön. Man framhöll också att det vore lämpligt att förlägga någon kulturverksamhet till Järsla.⁹⁸ Samma år beslutade plangruppen att de byggnader som skulle rivas först måste dokumenteras.⁹⁹

Efter remiss- och samrådsförfarandet tog Stadsbyggnadskontoret 1990 fram ett utställningsförslag. Det var i stort sett samma förslag som tidigare, men det höga punkthuset var borta i denna version.¹⁰⁰ Inledningsvis sägs att bebyggelsen har stort kulturhistoriskt intresse och att planen ”ger förutsättningar för en successiv förnyelse av industriområdet. Detta sker bland annat genom att bevara och utveckla den värdefulla bebyggelsen”. Kommunstyrelsens arbetsutskott tillstyrkte det utställda detaljplaneförslaget.¹⁰¹

Det förekom många invändningar även mot detta förslag, inte minst från de boende i närheten som förordade bostäder och mer bevarande och hade farhågor gällande trafiken. Det vill säga delvis samma synpunkter som i remiss- och samrådsskedet.¹⁰² Stadsbyggnadskontoret menade att man hade lyssnat på tidigare synpunkter och tagit bort punkthuset samt gjort ändringar i trafiklösningen. Beträffande bevarandefrågan anförde man att en förutsättning för att bevara de värdefulla byggnaderna var en förnyelse. Stadsbyggnadskontoret föreslog därför byggnadsnämnden att godkänna planförslaget och kommunfullmäktige att anta planen. Byggnadsnämnden gjorde så efter votering med sex röster mot fem. De

97 Stadsbyggnadskontoret, Minnesanteckningar från sammanträde 1989 03 15. Nacka kommunarkiv D 128; Stadsbyggnadskontoret, Samrådsredogörelse 19891006, Nacka kommunarkiv D 128.

98 Kulturnämndens yttrande 19890308, Nacka kommunarkiv, D128.

99 Sammanträdesprotokoll, Plangruppen för Järsla industriområde 1989 06 27, Nacka kommunarkiv, D128.

100 Stadsbyggnadskontoret, Utställningsförslag, Ändring av detaljplan upprättad i februari 1990, Länsstyrelsens samrådsarkiv.

101 Kommunstyrelsens arbetsutskott, Sammanträdesprotokoll 19900612, § 321, Ändring av detaljplan för Järsla industriområde yttrande under utställning, Nacka kommunarkiv, D128.

102 Stadsbyggnadskontoret, Utlåtande till byggnadsnämnden, 19900808, Nacka kommunarkiv, D128.

Järsla sjö innan omvandlingen har genomförts. Foto 1999, Lars Almgren Lx2008-0018.

borgerliga ledamöterna röstade för förslaget, medan vänsterblocket och Miljöpartiet röstade emot och förordade återremittering. En socialdemokrat och en vänsterpartist reserverade sig mot förslaget och menade att det borde byggas bostäder istället. Även en miljöpartist reserverade sig och förde fram bevarande-frågan.¹⁰³

Erik Langby, kommunalfullmäktiges ordförande, menade i en intervju att det var orealistiskt att planera för bostäder och att kommunen inte kunde tvinga markägaren att bygga bostäder då de enligt planen hade rätt att bygga arbetsplatser. Lugnet, som var ett småindustriområde vid Hammarby sjö i Stockholms kommun, skulle vid denna tid rivas inför byggandet av Hammarby Sjöstad och Langby förutspådde att många av företagen som var tvungna att flytta därifrån skulle vara intresserade av att etablera sig i Järsla. Han framhöll också områdets stora kulturhistoriska värde.¹⁰⁴ När kommunfullmäktige skulle besluta i frågan röstade dock en folkpartist med oppositionen som förordade att områdets framtid och möjligheten att bygga bostäder där skulle utredas ytterligare och att frågan skulle återremitteras. Så skedde också.¹⁰⁵

Under tiden som arbetet med återremissen pågick förvärvade Plinius fastigheter den stora industrifastigheten i området. De var inte intresserade av att bygga bostäder utan ville istället börja med att undersöka vilka möjligheter den rådande

103 Byggnadsnämnden sammanträdesprotokoll 19900822 § 235 Detaljplan för Järsla industriområde, Nacka kommunarkiv, D128.

104 ”Börje Granlund, (S), kritiserar exploateringen av Järsla industriområde”, *Nacka Värmdö Posten* 19910226.

105 *Nacka Värmdö Posten* 19910402.

detaljplanen gav. Stadsbyggnadskontoret och kommunstyrelsen ansåg att genomförandet av en ny detaljplan främst låg på fastighetsägaren och föreslog därför att planarbetet skulle läggas på is i avvaktan på besked från fastighetsägaren.¹⁰⁶

4.2.3. 1990-talet – Tredje förslaget

År 1995 köpte fastighetsbolaget Wihlborgs Järta. I början av 1996 meddelade de att de hade ambitionen att ta fram en ny plan. Syftet skulle vara att utveckla området på ett högklassigt sätt. Där skulle finnas både bostäder och annan verksamhet. Det planerade området jämfördes med Nacka strand. Wihlborgs framhöll att det var angeläget att alla parter gavs möjlighet att påverka projektet och föreslog därför att en projektgrupp skulle bildas där både kommunen och fastighetsägarna borde ingå.¹⁰⁷ När fastighetsbolagets planer presenterades i pressen framhöll man att där skulle byggas bostäder och arbetsplatser av högsta klass och att området skulle förvandlas från charmigt industriområde till något mer modernt och lönsamt.¹⁰⁸ Man sade också att två byggnader skulle sparas: Herrgården och Ättiksfabriken.

En projektgrupp bildades och en fristående konsult anlätades för att leda projektet. Projektgruppen utlyste en arkitekttävling som avgjordes i september 1996.¹⁰⁹

I en minnesanteckning från ett projektgruppsmöte framgår att bland de viktigaste faktorerna att beakta i samband med att start-PM skulle upprättas var bevarandefrågan. Herrgården, Ättiksfabriken och andra representativa byggnader och kulturmiljöer skulle bevaras. Kommunantikvarien och planarkitekten framhöll att större hänsyn borde tas till områdets egenart. I det presenterade förslaget skulle allt rivas utom herrgården och Ättiksfabriken. De framhöll att den kulturhistoriska utredningen fortfarande var relevant.¹¹⁰ Denna åsikt framförde de vid flera möten under hösten 1996 och våren 1997.

I mars 1996 bjöds tre arkitektkontor, WHITE, FFNS och Scheiwiller/Svensson in till en arkitekttävling. I tävlingsuppgiften sägs att ”Målsättningen är att Saltsjö-Järta ska få en ’tät miljö’ med hög kvalitet där de mycket goda förutsättningar, ’sjötomt’ i söderslutning, strandpark, gångstråk, ’herrgårdsmiljö’, mm tydliggörs.”¹¹¹ Det sägs vidare att det i områdets västra del finns en industrimiljö som i förädlad skick kan bli ett intressant inslag. I tävlingshandlingarna efterfrågas ett

106 Kommunstyrelsens arbetsutskott, sammanträdesprotokoll 1992 03-17, § 128, Detaljplan för Järta industriområde, Förslag om överföring till projektlistan, Nacka kommunarkiv, D128.

107 Skrivelser från Wihlborgs 960123 och 960124, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

108 SVD 28/3 1996; DN 28/3 1996; Nacka Värmdö Posten 2/4 1996.

109 Skrivelse från Wihlborgs 960904, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

110 Minnesanteckningar från projektgrupp, projekt 9166, 961024, *Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1*.

111 Program för inbjudan arkitekttävling, Salsjö-Järta, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

anslag som påminner om områdets industriella prägel och det sägs uttryckligen att Ättiksfabriken, en kontorsbyggnad och herrgården ska bevaras och förädlas. När kommunstyrelsen i början av 1997 godkände start-PM för detaljplanarbetet gjorde de det med tillägget att ”Inga rivningar av äldre industribebyggelse utan sakliga och utförliga motiveringar i detaljplanarbetet ” skulle få göras.¹¹²

Vinnaren av arkitekttävlingen, förslaget Tegel från FNNS, utvecklade sitt förslag efter kommunstyrelsens direktiv. Planarbetets syfte var att ändra markanvändningen från industri till bostäder och arbetsplatser. Bevarandet av de mest värdefulla äldre byggnaderna skulle redovisas och man förutsatte att den tillkommande bebyggelsen skulle utformas med stor hänsyn till de kulturhistoriska värdena i området och i landskapet.¹¹³

Väster om Järla ligger Lillängen som är ett småhusområde från 1930-talet. Områdets egnahemsförening förde vid flera tillfällen fram kritiska synpunkter på planerna för Järla till Nacka kommun. De framförde att ett bevarande av den industrihistoriska miljön var viktig, argumenterade för att Dalén och de Laval var att betrakta som nationalhjärtar. Deras kritik gällde i hög grad också de föreslagna trafiklösningarna och hur frågan hanterades och hur kommunen tog till sig och bemötte den lokala opinionen.¹¹⁴ Lillängens villaförening kontaktade på egen hand företaget Småstadens arkitekter för att skissa på ett alternativt förslag.¹¹⁵ Detta förslag bearbetades 1996, efter diskussioner med företrädare för Nacka kommun.

4.2.4. Sekelskiftet 2000 – ”Järlamodellen”

År 1997 övergick ägandet av Järla till Peab och Oskarsborg. Under sommaren 1997 lät Christian Hermelin från Oskarsborg arkitekterna Håkan Jersenius och Vernon Gracie från Småstaden Arkitekter vidareutveckla det förslag de tagit fram på uppdrag av Lillängens villaförening. Det alternativa förslaget innebar en mer småskalig bebyggelse och en högre grad av bevarande.¹¹⁶ Miljö- och stadsbyggnadskontoret beslutade att i samrådet skicka ut två förslag till detaljplan, alternativ A – av FNNS, och alternativ B – av Småstaden Arkitekter.¹¹⁷

Alternativ B innehöll en tydlig ambition att skapa en miljö inspirerad av småstadens stadsplan. Småstaden Arkitekter beskriver konceptet bakom ”småstaden”

112 Kommunstyrelsen, sammanträdesprotokoll, 19970113, § 111. Minnesanteckningar från projektgrupp, projekt 9166, 961024, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

113 Miljö- och stadsbyggnadskontoret, Tjänsteskrivelse, 960617, Minnesanteckningar från projektgrupp, projekt 9166, 961024, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

114 T ex skrivelse till Områdesnämnden för Sicklaön, Nacka kommun, 19970127, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1. Se även Saltsjö Järlas räddare, *Nacka Värmdö Posten*, 15/4 1997.

115 Skrivelse till kommunstyrelsen från Lillängens villaförening, 000229, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

116 Projektgruppen, projekt 9166, Minnesanteckning, 970811, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

117 Miljö- och stadsbyggnadskontoret, Tjänsteanteckning 19970828, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

som en idé om att en blandning av verksamheter skapar trygghet, eftersom det innebär att människor är i rörelse olika tider på dygnet. I konceptet förordas bebyggelse ”i mänsklig skala; inte för stora kvarter och inte för höga hus”. Den nybyggda småskaliga miljön ges stadskaraktär genom äldre bebyggelse, ”En viktig del i mångfalden är att gamla minnesmärken bevaras och inordnas i småstadens utveckling. Bevarade byggnader och andra historiska lämningar ger många värden till den fysiska miljön och det ger oss en kontakt med vår historia”¹¹⁸.

De flesta remissinstanser förordade alternativ B och det vanligaste argumentet var att de kulturhistoriska värdena bättre togs tillvara med det alternativet. Även miljö- och stadsbyggnadsnämnden och kommunstyrelsens arbetsutskott föredrog alternativ B med hänvisning till kulturmiljöprogrammets värdering. Även företagarna i Nacka föredrog alternativ B.¹¹⁹

År 1998 bildade HSB, Riksbyggen och Wihlborgs konsortiet Järsla Sjö med syfte att omgestalta Järsla industriområde. Projektet Järsla Sjös vision var att skapa ”en mänsklig stadsdel, för både arbete och boende, en stadsdel som kännetecknas av liv, lust och gemenskap”.¹²⁰

Kommunfullmäktige antog planen den 19 oktober 1998. Kommunfullmäktige ansåg att denna plan möjliggjorde bevarande av större delen av den äldre industribebyggelsen i området. Den tillkommande bebyggelsen skulle utformas med stor hänsyn till de kulturhistoriska värdena i området och kring Järslasjön. Kommunstyrelsen var inte enig. Det fanns invändningar mot bebyggelsen vid strandkanten.¹²¹

Området planerades för 700 lägenheter, 10 000 kvm kontor och 25 000 kvm befintliga lokaler. Inflyttningen i de första lägenheterna planerades till 2000.¹²² Tanken var att flertalet företag i området skulle kunna vara kvar och endast de företag som orsakade buller och utsläpp och var beroende av tunga transporter skulle vara tvungna att flytta.¹²³ ”Tanken är att bevara de halvrufiga industribyggnaderna från 1800-talet och låta småföretagarna som idag är inhyrda i lokalerna vara kvar”.¹²⁴ Planeringen av området presenterades som Järslamodellen vilket innebär ”kulturell infrastruktur inbyggd i bostadsområdet”. Det uttrycktes dock farhågor att få av de befintliga hyresgästerna skulle ha råd att vara kvar i det nya området.¹²⁵ Farhågor som också besannades.

118 <http://www.smastaden.se/ideologi.html>. Besökt 2008-07-17.

119 Miljö- och stadsbyggnadskontoret, Samrådsredogörelse 980107, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:2.

120 ”Inbjudan till presentation av vårt gemensamma förnyelseprojekt Järsla Sjö”, 19981016, till Micaela Lavonius, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

121 Kommunfullmäktige, sammanträdesprotokoll 19981019, § 186, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:2.

122 ”Nytt bostadsområde byggs”, TT 21/10 1998.

123 ”Järsla sjö fick ja av kommunen”, *Nacka Värmdö Posten* 27/10 1998.

124 ”Klartecken för nybygge vid Järsla Sjö”, *SVD* 16/7 1999.

125 ”Nya bostäder hotar gammal kulturmiljö”, *Mitt i Nacka*, 14/9 1999.

År 2000 ändrades och utvidgades planen, med enkelt planförfarande. Huvudskälet till förändringen var en ny och mer trafiksäker tillfart till Järlaleden. Förändringarna var inte stora jämfört med 1997. Det kulturhistoriska värdet utvecklades utförligare än 1997. Planen skulle efterlikna ”[S]måstadens gytter och mångfald, som gynnar invånarnas trivsel och sociala kontakter”. Planen vann laga kraft den 20 juni 2000 och under de följande åren byggdes området om och nya bostadshus uppfördes. De första bostadshusen stod klara för inflyttning 2001.¹²⁶

4.2.5. Kulturhistoriska värderingar

När de första planerna på omvandling av Järla presenterades i mitten av 1970-talet ansåg ingen av de inblandade aktörerna eller antikvariska institutionerna att industribyggnaderna hade något kulturhistoriskt värde. När Nackas kulturmiljöprogram publicerades 1987 utpekades dock Järla gård och industriområde som kulturhistoriskt värdefulla områden. Järla industriområde är en av ett fåtal miljöer som till och med utpekades som en ”närmiljö” som ”särskilt ingående belyser viktiga delar av kommunens historia.”¹²⁷

Även Länsstyrelsen och Länsmuseumet hade i slutet av 1980-talet ändrat uppfattning om Järlas industrihistoriska värden. När planförslaget 1989 var ute på samråd fastslog Länsstyrelsen att ”Järla industriområde utgör ett mycket väsentligt inslag i Nackas bebyggelseutveckling och är också av stort industrihistoriskt intresse.”¹²⁸ Länsstyrelsen var i stort sett nöjd med det planförslag som förelåg men invände mot rivningen av marketenteriet och några bostadshus som getts en hög kulturhistorisk klassificering. Länsmuseumet instämde i Länsstyrelsens yttrande men framhöll att ytterligare några industribyggnader borde bevaras, provrumsbyggnaden, två kraftcentraler och ångskorstenen som alla klassats som omistliga.

I plangruppens arbete med att ta fram detaljplaneförslaget hade kommunantikvarien framhållit att industrimiljön var viktig att bevara.¹²⁹ Även i de inledande diskussionerna med projektgruppen under 1990-talets omvandling framhöll kommunantikvarien att man borde ta större hänsyn till det kulturhistoriska värdet i den befintliga bebyggelsen.¹³⁰ Kommunens politiker stod inledningsvis inte helt på kommunantikvariens sida men när översiktsplanen för Nacka kommun antogs av kommunfullmäktige 1992 pekades Järla gård och industriområde ut som ett bevarandeområde för kulturmiljövården.

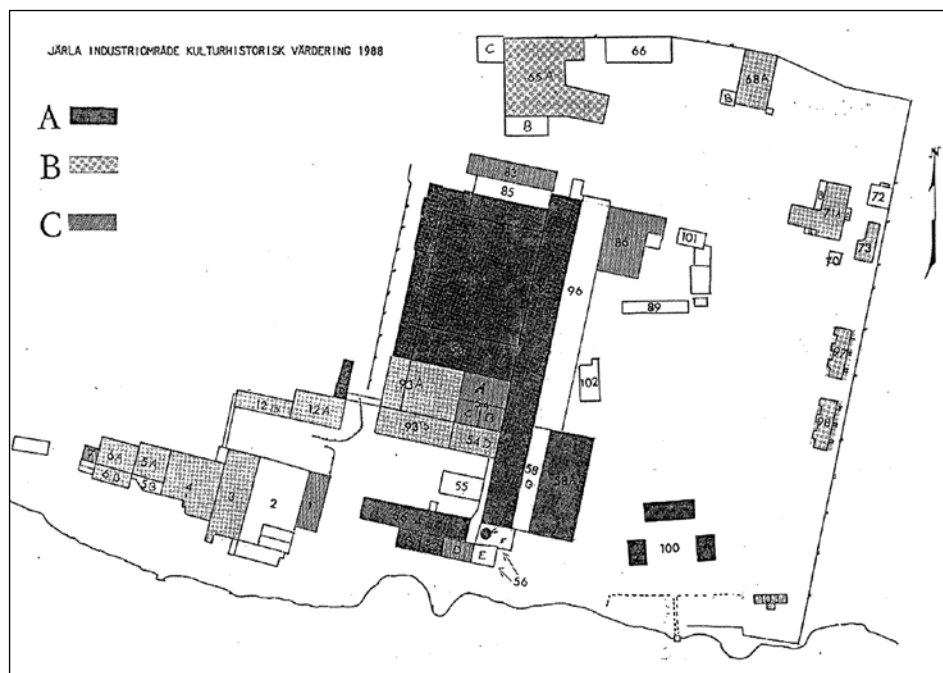
126 Järla DP 236, Länsstyrelsens samrådsarkiv.

127 Cecilia Hammarlund-Larsson, *Nacka kommun: Kulturhistoriska miljöer* (Nacka/Stockholm 1987) s. 12.

128 Länsstyrelsen i Stockholms län, Samrådsyttrande 198903017, Nacka kommunarkiv Dp128.

129 Minnesanteckningar, plangruppen 19880607.

130 Minnesanteckningar från projektgrupp, projekt 9166, 961024, Nacka kommunarkiv, KFKS Dpl 214 1996:1.

Planritning från den kulturhistoriska utredningen som genomfördes i samband med stadsplanearbetet under andra hälften av 1980-talet. Av kartan framgår vilket kulturhistoriskt värde de olika byggnaderna tillmättes. (Staffan Nilsson, "Järsla industriområde" (1988).

I arbetet med planförslaget för Järsla som togs fram i slutet av 1980-talet anlätade fastighetsägaren Fabège 1988 Antikvariska konsultbyrån, Staffan Nilsson, för att göra en kulturhistorisk utredning. I rapporten värderades samtliga byggnader i en fyrgradig skala A – omistliga, B – bevarandet är i högsta grad önskvärt, C – har en positiv betydelse för den samlade miljön. Den fjärde klassen utgjordes av byggnader som saknade kulturhistoriskt värde och i vissa fall hade en negativ betydelse för miljön.

Staffan Nilsson redogör för att han har värderat byggnaderna i Järsla främst ur industrihistorisk synvinkel där arkitektoniska, byggnadshistoriska samt teknik- och industrihistoriska motiv har vägts samman.¹³¹ I texten är det dock byggnadernas fysiska form som beskrivs. Inledningsvis presenterades en kort historik över verksamheten och därefter beskrevs varje byggnad kort, främst med avseende på byggnadsmaterial. När uppgift om arkitekt finns anges detta. I undantagsfall beskrivs även hur byggnaderna har använts. Varje enskild byggnad värderades och ett kort motiv till värderingen gavs också. Den äldre bebyggelsen värderades högst, med undantag av ett gjuteri från 1917 med flera tillbyggnader från olika tid.

När Nyréns Arkitektkontor 2000-2001 värderade byggnader som skulle byggas om i Järsla sjö talade de i sin värdering däremot om bruksvärde, upplevelsevärde och dokumentvärde. De refererade alltså inte enbart till det byggnadshistoriska

131 Nilsson (1988), s (1).

värdet.¹³² Eftersom Nyréns inte värderade hela området är det svårt att jämföra deras värdering med den äldre värderingen från 1988. Det går dock att konstatera att Nyréns beskrivningar av anläggningarna är utförligare och i de flesta fall beskrivs hur tillverkningen har gått till.¹³³

Att intresset för platsens historia var stort även inför den fysiska omvandlingen visade Håkan Jersenius, delägare i Småstaden Arkitekter. Tillsammans med dokumentärfilmaren Anders Wahlgren gjorde han en film om området. Filmen har visats för de boende och används i olika utbildningssammanhang.

4.3. Det genomförda förslaget/Området idag

Järla sjö idag. de Laval's stora maskinball till höger och gjuteriet till vänster. Detta prydliga gaturum är långt från den mer stökiga miljö Järla utgjorde under industriepoken och den långa mellanperioden från det att de Laval lämnade området vid mitten av 1960-talet till dess omvandlingen ägde rum vid sekelskiftet 2000. Många mindre och oansenliga byggnader har rivits, gatsten, planteringar och utsmyckningar har tillkommit. Ldng2008-0397

132 AB de Laval's Ångturbin Gjuteriet, hus 65, Järla, Nacka. Antikvarisk förundersökning 2001-04-16, Nyréns arkitektkontor AB, citat s. 8 ,samma text finns även i de andra förundersökningar Nyréns gjort i området.

133 Ättiksfabriken, f d industrianläggning Järla, Nacka, Antikvarisk förundersökning 2000-04-17, Nyréns arkitektkontor AB; AB de Laval's Ångturbin Hus 56, f d provrum och kraftcentral, Hus 52 f d montagehall, Järla Nacka, Antikvarisk förundersökning 2000-09-09, Nyréns arkitektkontor AB; AB de Laval's ångturbin AB Gasaccumulator, Hus 70, 7 och 73, Järla, Nacka, Antikvarisk förundersökning 2000-10-31, Nyréns arkitektkontor AB; AB de Laval's Ångturbin Gjuteriet, hus 65, Järla, Nacka. Antikvarisk förundersökning 2001-04-16, Nyréns arkitektkontor AB.

Järla sjö idag. Industrierna ligger insprängda i den nya bebyggelsen men utgör fortfarande de största byggnadsvolymer i området. Trots att många byggnader har försvunnit är industrimiljön ändå påtaglig. Skorstenen finns inte längre kvar. Den revs sommaren 2008. L.dng2008-0448

Konsortiet Järla sjö genomförde omvandlingen. Småstaden arkitekters Vernand Greysy ritade bostadshusen och arkitektkontoret ROMBUS fick i uppdrag att rita mindre delar av området. Peab stod för helhetskonceptet.

Idag finns ingen industriell verksamhet kvar i Järla. Flera av de större industribyggnaderna har bevarats. Den största hyresgästen i den äldre bebyggelsen är Stockholms Modecenter som bedriver verksamhet i den stora maskinhallen (byggnad 51 och 53) samt i gamla Ättiksfabriken, (byggnad 3 och 4). I det före detta gjuteriet (byggnad 65) finns idag en möbelaffär och det tidigare kontoret används av en friskola. Endast en industribyggnad, Gasackumulators hus, har byggts om för bostäder. Ett relativt stort antal byggnader har rivits. Till största delen är det mindre byggnader som lager och förrådshus samt tillbyggnader som har rivits. Dessa tillmättes heller inte något större kulturhistoriskt värde i den kulturhistoriska utredning som utfördes 1988.

Mellan och omkring de bevarade byggnaderna har ett stort antal nya bostadshus uppförts. De är tre-fyra våningar höga och byggda i tydliga kvarter. Förebilden är en småstad, med små parker och torgbildningar. Byggnaderna vänder sig mot Järlasjön och husen närmast vattnet har egna bryggor. Bostadsområdet lanseras framförallt som ett vattennära område med småstadskaraktär.

Som nämndes ovan är Stockholm Modecenter områdets största företag. Modecentret, som är ett helägt dotterbolag till fastighetsägaren Fabege, startade 1990 i nybyggda lokaler på Liljeholmen i Stockholm. När Wihlborgs/Fabege köpte Järla växte idén att flytta hela modecentret, som behövde en nystart, dit. Mode-

de Laval maskinball har förvandlats till showroom för modegrossister vid Stockholms Modecenter. Verksamheten är långt ifrån den turbintillverkning som tidigare bedrevs här men de stora verkstadsballarnas utbredning och utformning kan fortfarande beskådas. Ldng2008-0537

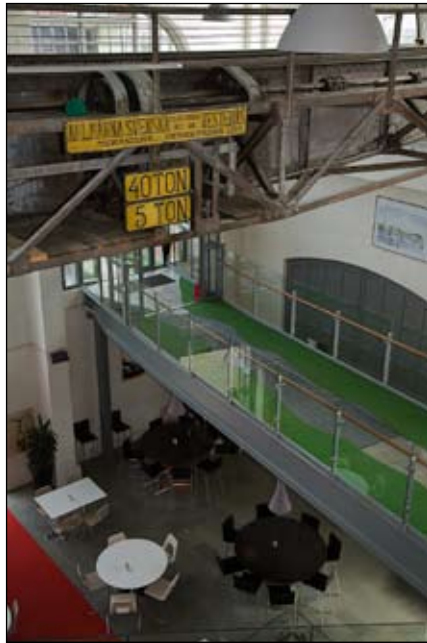
centrets dåvarande lokaler på Liljeholmen började bli för trånga och kändes ”för åttioatal” och den känslan skulle bli svår att ”trolla bort”. När företaget besökte Järla kände de direkt att det skulle finnas möjlighet att skapa ett nytt och spännande koncept. Flertalet av modecentrets hyresgäster uppskattade de gamla industrilokalerna. De stora fönstren och den ruffa fabriksmiljön gjorde framförallt intryck på de yngre vars entusiasm så småningom väckte intresset även hos de äldre mer etablerade hyresgästerna.

Lokalerna som stod klara 2007 utformades i samarbete med företaget Strategisk Arkitektur. Målet var dels att man ville ha en ”rå fabrikskänsla kvar” och dels att man ville undvika den ”korridorkänsla” som hade funnits på Liljeholmen. Turbinhallen och Läderfabriken beskrivs som ”fantastiska” miljöer med gammaldags fabrikskänsla”. I turbinhallens café vittnar den stora tunga traversen från 1915 om hur fabrikskänslan har behållits. Återigen betonas kopplingen till områdets stora profil Gustav de Laval samt att det är ett värde i sig att förvalta dessa gamla vackra byggnader som representerar hög kvalité och hantverksskicklighet.

Miljön beskrivs som ”tidlös” och uppfattas på en och samma gång som både modern och gammaldags. De gamla lokalerna på Liljeholmen uppfattas i jämförelse med lokalerna i Järla som hopplöst daterade¹³⁴.

För Stockholms Modecentrum är industribbyggelsen främst en estetisk upplevelse. En estetik där begrepp som rå, fabrik och gammal kombineras med en mo-

¹³⁴ Beskrivningen av Stockholm Modecenters lokalisering och synpunkterna om den nya och gamla lokalerna är hämtade från en intervju med Klas Hansen Wikström VD på företaget och från anteckningar från ett tillfälle då lokalerna visades för oss av Nina Beck-Sundström press och informationsansvarig på företaget.

Den bevarade traversen i Stockholms Modecenters lokaler ger industrikaraktär men underlättar inte besökarens förståelse för den tidigare verksamheten. Traversen är som ett – för dagens besökare – spännande och exotiskt inslag. Lddng2009-0634

den bevarade traversen i Stockholms Modecenters lokaler ger industrikaraktär men underlättar inte besökarens förståelse för den tidigare verksamheten. Traversen är som ett – för dagens besökare – spännande och exotiskt inslag. Lddng2009-0634

Om industrihistorien gärna kommuniceras när det gäller till exempel Modecentrets verksamhet liksom när området presenteras på Järla sjös egen hemsida, så spelar den mindre roll i bostadsannonser och i mäklares presentation om området. Där beskrivs Järla istället som en ”idyllisk småstad vid vattnet med gator och gränder”. Boende erbjuds skridskoåkning och längdskidor vintertid och bad, kräftfiske och båtliv under sommarhalvåret.¹³⁸ Kanske ligger förklaringen i att

den inredningsarkitektur och tillsammans signalerar något nytt, ungdomligt och spännande som samtidigt är tidlöst. Företaget hyllar en generell fabriks- eller industriestetik som till exempel också kommuniceras i den nya loggans typsnitt¹³⁵. ”Arkitekturen i nya modecenter präglas mycket synligt av dess historia som turbinfabrik respektive läderfabrik. Detta i kombination med den tillkomna moderna inredningen med element som ljus och luft i fokus, skapar en miljö som är skraddarsydd för branschen”¹³⁶. Turbinhallens restaurang och cateringföretag beskriver lokalerna i termer som: ”råa men kaxigt charmiga” och i bildgalleriet ges prov på en exteriörbild av den gamla industrilokalen och en närbild av den stora traversen som hänger i taket ovanför lunchgästerna.

Beskrivningen som följer är hämtad från fastighetsbolaget Fabeges hemsida och är på många sätt typisk för hur Järla Sjö beskrivs i olika sammanhang: ”*Liv, lust och gemenskap. Det är grundpelarna för Järla Sjö - ett område som har förvandlats från ett luggslitet industriområde till en plats för moderna bostäder och ett spännande nytt Modecenter i de gamla vackra industribyggnaderna. I den vackra omgivningen, med närheten till vattnet, finns motionsanläggning, restauranger, bra närservice och endast 5 minuters gångavstånd till Nacka forum och Sickla. De pampiga fastigheterna där industripionjärerna Gustaf de Laval och Gustaf Dalén verkade, har bevarats och renoverats för att tillvarata det kulturella värde som finns i de gamla fina tegelbyggnaderna*”¹³⁷.

135 <http://www.resume.se/nyheter/2007/02/12/stockholms-modecenter-i-ny/index.xml>. Besökt 2008-07-09.

136 <http://www.modecenter.se/index2.php>. Besökt 2008-07-09.

137 http://www.fabege.se/templates/Area____179.aspx?epslanguage=SV. Besökt 2008-07-09.

138 http://www.hemnet.se/search/maklarutbud/object_frame.asp?objektid=3831099&service=hemnettodn&caller=main&area=14&kommun=173&coresundssok=&curl=http://www.bostad.dn.se/bostadsborsen/sok/results/ (hämtat 19/10 2007).

Det sjönära läget med strandpromenader och möjligheter till bad utanför den egna lägenheten är det som framhålls när området marknadsförs. Även om en del av de äldre industribyggnaderna har bevarats. Kanske vill man inte bli påmind om att det för bara några decennier sedan låg en stor industri på platsen.

Ldng2008-0411

man inte riktigt litar på att potentiella köpare som inte besökt området förstår hur trevligt området är om det länkas till industrihistoria och gamla fabriksbyggnader.

5. Från Atlas Copco till Sickla köpkvarter

5.1. Historik

5.1.1. Före industrin

Det som kom att bli Atlas Copcos industriområde ligger på norra sidan av Sicklasjön och ingick under 1700- och 1800-talen i gården Stora Sicklas ägor. Stora Sickla hörde till Danvikens hospital som lät större gårdar förvalta marken mot en avtalad kompensation av varor och tjänster. Stora Sickla friköptes från hospitalet 1862 och då såldes en del av marken till den sommarbebyggelse som hade börjat växa fram i anslutning till sjöar och kust i Nacka. Men marken skulle även visa sig vara mycket strategiskt belägen för industriell verksamhet. I samband med utbyggnaden av Saltsjöbanan köpte Järnvägsbolaget Stockholm-Saltsjön ett stort markområde från Sickla gård. Marken var belägen strax intill och längs med de nya järnvägsspåren.

5.1.2. Atlas Copco växer fram

Det som skulle bli Atlas Copco var från början två olika verkstadsföretag, AB Diesel Motorer och Nya Aktiebolaget Atlas. Företaget AB Diesel Motorer bildades 1898 och etablerade sig redan samma år i det som skulle bli Atlas Copcos industriområde i Sickla. I den fortsatta redogörelsen har vi valt att kalla det aktuella industriområdet för Sickla. En benämning som egentligen omfattar ett större område, men som i den följande texten alltså är synonymt med det före detta industriområdet. AB Diesel Motorer tillverkade inledningsvis förbränningsmotorer, en teknisk innovation som kom att bli ångmaskinens efterträdare. Företagets första verkstad uppfördes i områdets norra del (204). (*Siffror inom parentes visar byggnadernas läge på situationsplanen, sidan 61.*) Samtidigt uppfördes de första arbetarbostäderna i Tallbacken. I början på 1900-talet vidgades företagens intressen till att även omfatta tryckluftsbaserade produkter som kompressorer och borrarverktyg. Motorproduktionen nådde sin höjdpunkt efter att Roald Amundsen nådde Sydpolen 1912 med ett fartyg vars motor var tillverkad i Sickla. Företaget slog mynt av händelsen och introducerade det nya produktnamnet ”Polar”. Under första världskrigets slutskede 1917 genomfördes sammanslagningen med verkstadsföretaget Nya Aktiebolaget Atlas.¹³⁹

Nya Aktiebolaget Atlas startade redan 1873, under namnet AB Atlas, och blev snabbt ledande inom tillverkningen av järnvägsmaterial och gjutgods. Goda tider vändes till nedgång under 1880-talets allmänt utbredda depression. Atlas tvingades bredda verksamheten till att omfatta tillverkning av diverse järn och träprodukter. År 1890 ombildades AB Atlas till Nya Aktiebolaget Atlas och produktionen inriktades åter mot järnvägsmaterial med komplement i ångmaskiner och

¹³⁹ Torsten Gårdlund, *Atlas Copco 1873-1973: Historien om ett världsföretag i tryckluft* (Stockholm 1973).

pannor. Med inspiration från England och USA satsade företaget under 1890-talet på att utveckla den nya tryckluftstekniken. Tillverkning av kompressorer tog fart 1904 och kom med tiden att bli företagets viktigaste produkt. Atlas sista lok rullade ut 1917 och därefter följde en ny epok efter sammanslagningen med AB Diesel Motorer¹⁴⁰. Företagen antog det gemensamma namnet AB Atlas Diesel. Huvudkontoret etablerades på Brunkebergs torg och produktionen fortgick både i Atlas gamla lokaler i Vasastaden och i Sickla. Först 1927 flyttades all produktion till Sickla. Med koncentrationen till Sickla anlades ytterligare fabriksbyggnader i områdets västra del kring Marcusplatsen, bland annat den långsträckta luftverkstaden (212) med intilliggande smedja (riven under industritiden).

Den internationella konkurrensen på motorsidan ledde till att företaget satsade alltmer på att utveckla tryckluftstekniken. Tillverkningen av motorer lades ner helt 1948 och ersattes av tryckluftsverktyg, kompressorer och bergborrmaskiner. En alltmer intensiv internationell lansering ledde till en ny omorganisation och det nya namnet Atlas Copco (Compagnie Pneumatique Commerciale). Under 1950- och 60-talen fortsatte utbyggnaden av industriområdet, med nytt huvudkontor och flera stora hallbyggnader längs med spårområdet i öster.

5.1.3. Livet på Atlas Copco

Atlas Copco industriområde med omnejd liknade i många avseenden det klassiska brukssamhället. I företagets närhet fanns bostäder, förskola och skola avsedda för de anställda och deras familjer. Inom företaget gavs även möjlighet till föreningsliv, fritidsaktiviteter och idrott. I anslutning till Atlas Copcos arbetarbostäder på Sickla strand fanns ett blandat utbud av varor och tjänster som järnhandel, fiskaffär, skomakare och frisör. Under Atlas Copcos storhetstid på 1960- och 70-talen arbetade omkring 2000 personer innanför grindarna i Sickla. Fackföreningarna på Atlas Copco var både stora och starka. Bland arbetsstyrkan fanns en stor andel arbetskraftsinvandrare främst från Finland, Italien och Jugoslavien. Under 1970-talet var finnarna en så ansenlig grupp att det till och med anordnades renodlade finska föreskolegrupper och skolklasser. Många i den äldre generationens invandrare lärde sig aldrig svenska. Nationella klubbar höll liv i landets traditioner och språk, den finska anordnade exempelvis bastubad och pirogbakning medan den italienska skötte bocciabanen och drev ett bibliotek. I de intervjuer vi har gjort med före detta Atlas Copco-anställda beskrevs denna tid i mycket positiva ordalag. Man menar att trots vissa nationella skiktningar i umgänget fanns inga uttalade motsättningar mellan områdets arbetare. De klyftor som fanns var istället kopplade till utbildning och rang. Boendet var en markör som visade på tillhörighet. Arbetarna bodde i företagets arbetarbostäder utmed Sickla strand. En familj med två barn bodde vanligtvis i en tvåa. Tjänstemännen huserade på Tallbacken och ingenjörerna i radhusområdet Nysätra.

En stor andel av verkstadsarbetet bestod av att borra och slipa på ackord. Vissa delar av produktionen var tuffare och bullrigare än andra, exempelvis smedjan

140 Gårdlund (1973).

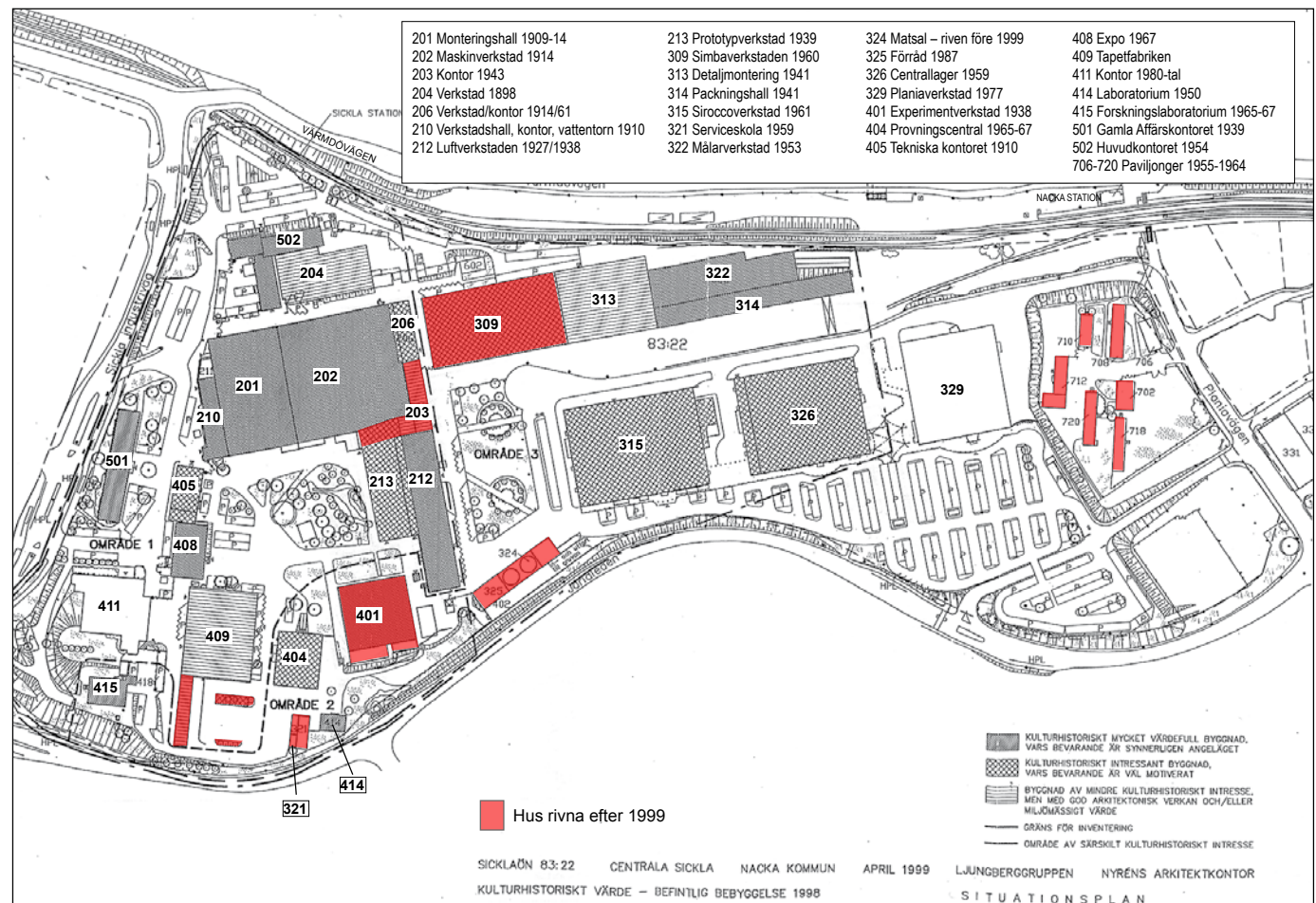
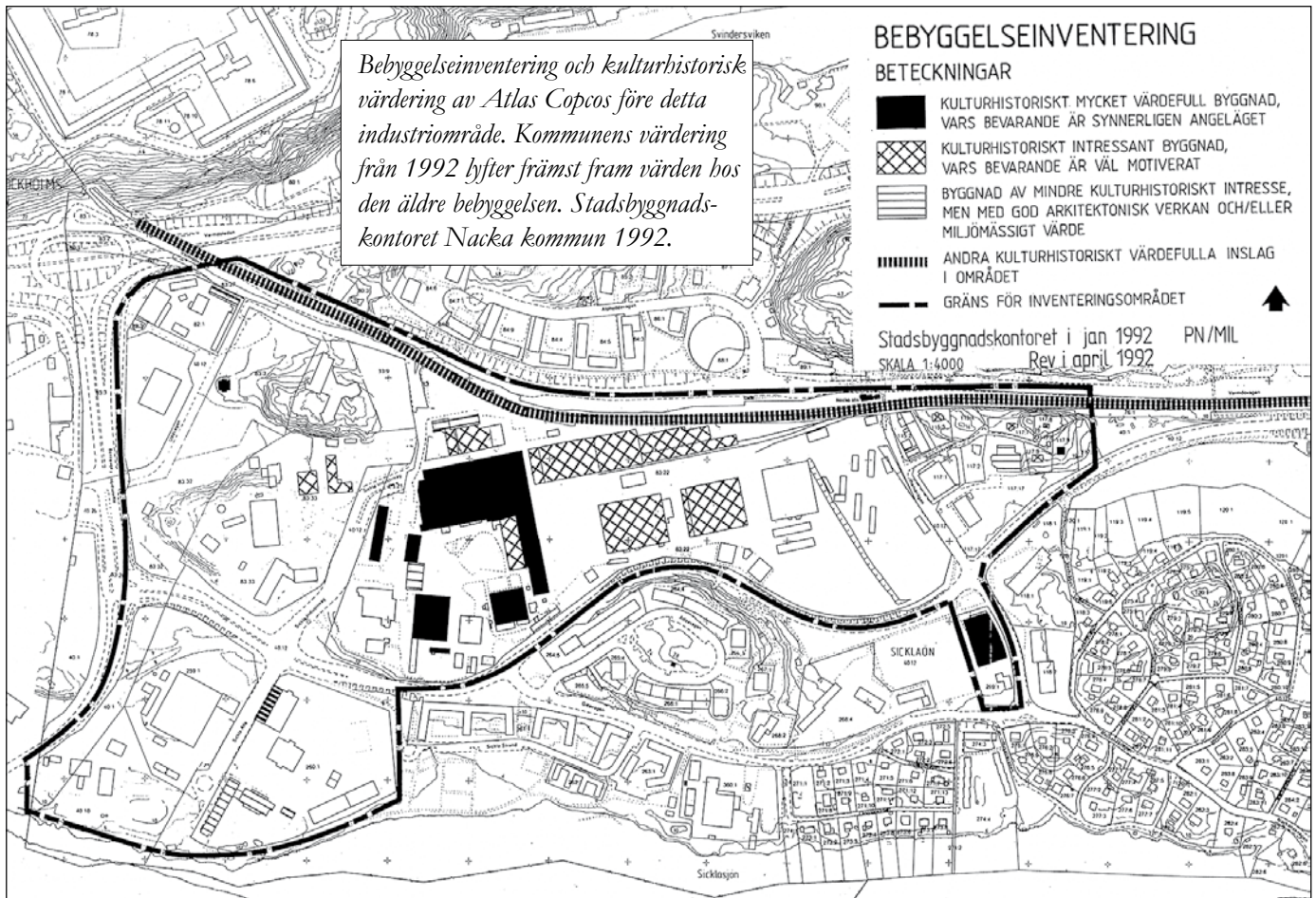
som lades ner på 1970-talet. Utöver den produktionsknutna personalen fanns en rad andra yrkeskategorier inom området. Det fanns en treårig yrkesskola för internutbildning, internpost, skola, förskola, läkare och städerskor. I matsalen serverades arbetare och tjänstemän måltider i två separerade avdelningar. Direktionen intog sina måltider i huvudkontorets övre våning som var inredd med matsal. Där tjänstgjorde särskilda servitriser och kockar. Företagets ledning hade även egna chaufförer och bilarna sköttes och tankades i garage och bensinmack på området. I det egna tryckeriet producerades företagets personaltidning och reklamtryck. På expon demonstrerades inte bara maskiner, där fanns även en biograf som användes för visning av reklamfilm i samband med besök. Två mindre affärer tillhandahöll sötsaker respektive företagets egna presentartiklar. Områdets fyra ingångar stod under ständig uppsyn av posterande vakter.

5.1.4. Bebyggelsen

Majoriteten av industriområdets tidiga bebyggelse är formgiven av ingenjörer och konstruktörer. Verkstäderna från omkring 1900 är byggda enligt tidens industriarkitektoniska ideal med robusta murar av tegel, bjälklag av järn som så småningom ersattes av betong. De brutna taken hade strategiska ljusinsläpp och plåttäckning. Fasadernas fönster var stora och spröjsade. Höga tegelmurade skorstenar var en kännetecknande siluett. Med Stockholmsutställningen 1930 introducerades nya stilideal som snart också gav avtryck i industriområdenas arkitektur. I Sickla moderniserade AB Atlas Diesel flera äldre byggnader. Sadeltak och mansardtak ersattes exempelvis av flacka och platta tak. Den funktionalistiska uppdateringen vittnar om en alltmer uttalad arkitektonisk medvetenhet hos företagets ledning. Verkstadsgården, som snart kom att kallas Marcusplatsen efter ägaren Marcus Wallenberg, anlades 1932. Bilder från 1940-talet visar en grön lunga i industrins centrum som kunde användas vid paus och fest. Under industriområdets fortsatta utbyggnad anlätades en rad olika arkitekter. Bebyggelsen återspeglar tydligt den utveckling som följde när det gäller formspråk, material och byggnadsteknik. Mauritz Dahlberg ritade det strama affärskontoret i tegel (501) från 1939 och J Hälleström Experimentverkstaden från 1937, bägge goda exempel på stram, enkel och elegant funktionalism.¹⁴¹

I samband med företagets internationella satsning 1956, under det nya namnet Atlas Copco, upprättade kommunen en generalplan med riktlinjer kring industriområdets utbyggnad. Karl G H Karlssons ingenjör- och arkitektbyrå blev tongivande i de förändringar som kom att genomföras under 1950- och 60-talen. Periodens nya byggnader kännetecknas av ett välartikulerat, avskalat formspråk som trots ett egensinnigt uttryck har en stark släktskap med områdets tidiga funktionalism. Goda exempel är huvudkontoret (502) från 1954 och den eleganta expobyggnaden (408) ritad av Bengt Hidemark 1967. Andra exempel på tidens arkitektur är det tornförsedda laboratoriet (414) ritat av Backström och Reinius

141 Nilsson U (1999) Några exempel på byggnader som omdanats med platta tak: Den äldsta verkstaden från 1898- 204, Käbergs tapetfabrik 1900 – 409-410, Verkstaden 1914 -206, Tekniska kontoret 1914 - 405, Luftverkstaden 1928 – 212.

Kulturhistoriskt värde – befintlig bebyggelse 1998. Planen redovisar den kulturhistoriska värdering av industriområdets bebyggelse som utfördes av Nyréns Arkitektkontor 1999. Värderingen gjordes på uppdrag av ägaren Ljunberggruppen AB. Antikvarisk förundersökning av Atlas Copcos fd industriområde 1999. Rödmarkeringen anger byggnader rivna efter 1999. Byggnad 324 och 325 revs något tidigare.

Verkstadsgården anlades 1932 och döptes snart om till Marcusplatsen. Den gröna lungan blev en samlingspunkt för umgänge både under rast och högtider. På bilden syns också Dieselverkstaden i full verksamhet och Luftverkstaden just innan den omgestaltades med slacka tak enligt nya funktionalistiska ideal. Nacka lokalhistoriska arkiv, fotograf okänd. Foto1935. Lx2006-1084

Interiörbild från en av områdets långsträckta verkstadshallar. Beträktaren möter ett ögonblick i några fabriksarbetares vardag. Här finns i samma stund en närhet och ett avstånd. Miljön vittnar om en annan tid som är svår att relatera till för många idag. Kunskapen om det arbete som pågår är på väg att försvinna. Nacka lokalhistoriska arkiv, fotograf okänd. Lx2005-1856

På Marcusplatsen finns fortfarande spår efter industriepokens provborrningar. I bakgrunden syns det nya cylindriska parkeringshuset av glas, formgivet av Nyréns Arkitektkontor. Ldng2008-0236

1950, provningscentralen (404) och forskningslabbet (415) bägge uppförda under åren 1965-67 och ritade av Hidemark och Danielsson.¹⁴²

5.1.5. Efter industrin

Industrilokalerna var i bruk fram till slutet på 1980-talet, då Atlas Copco flyttade tillverknigen till bland annat Örebro och Kalmar. Fabriksområdet hade därmed spelat ut sin snart hundraåriga roll som arbetsplats för ett myller av fabriksarbetare. Atlas Copco var fortsatt aktiva ägare i området fram till 1997, då hela området såldes till Ljungberggruppen AB. Vid försäljningen upprättades fortsatta hyresavtal för delar av Atlas Copcos verksamhet. Än idag finns huvudkontoret, Atlas Road Construction och Atlas Tools kvar i Sickla. Marcusplatsen är precis som under fabrikstiden ett betydelsefullt parkstråk och en omtyckt mötesplats. Runt Marcusplatsen, Järnväggsgatan, och Dieselverkstaden dominerar kulturlivet med hantverksgata, bibliotek, biograf, länsmuseum och flera olika utbildningsinstitutioner. I öster avlöser kommersen med gallerior, ett stort antal fristående butiker och ett flertal matställen. Handelsområdet är präglad av hårdgjorda ytor och trafik.

142 Nilsson 1999.

5.2. Omvandlingsprocessen

5.2.1. Från industri till stormarknad

Inriktningen mot handel i Sickla inleddes redan under Atlas Copcos ägotid. Det helägda dotterbolaget, Sickla industrifastigheter, Sifas, gav snabbt signaler om att utnyttja de tomma fabrikslokalerna för affärsverksamhet. Kommunen medgav 1992 ett tillfälligt tioårigt bygglov för handelsverksamhet i industriområdets östra del. Ett beslut som blev startskottet för områdets nya utveckling till köpcentrum. Samma år 1992 antogs även en ny översiktsplan för kommunen, där industriområdet anges vara avsett för bostäder och arbetsplatser. Parallellt presenterades ett förslag till omvandling av sydvästra Sickla som aldrig genomfördes. Idéskissen hade som utgångspunkt att förnya och förtäta det stadsnära Sickla med bas i en blandad bebyggelse avsedd för bostäder, arbete, service och kultur. I Atlas Copco-området föreslogs bevarande av de äldsta industribyggnaderna kring Marcusplatsen, medan den östra delen var tänkt att bebyggas med nya bostäder. De byggnader som värnades beskrivs vara karakteristiska med höga kvaliteter.¹⁴³ Kvaliteter som förbisågs i Kulturminnesvårdsprogrammet från 1987. I programmet bedömdes industriområdena i Järla, Augustendal och Kvarnholmen vara kulturhistoriskt värdefulla, både som helhetsmiljöer och närmiljöer. För Sicklas del omnämndes endast Stora Sickla gård från 1794, som ett särskilt värdefullt kulturminne.

Med det tioåriga bygglovet för handel lades bostadsplanerna på hyllan och istället invigdes Sickla stormarknad 1994. Stormarknaden var enkelt planerad med stora butikskedjor inrymda i det östra områdets industribyggnader. Kedjor som Matmagasinet/Ica, K-Rauta och On-Off inhystes i rymliga huskroppar som benämndes efter innehåll Mathuset, Hemhuset och Klädhuset. Grundtanken var att med låga hyror skapa förutsättningar för låga priser. I arbetet med att anpassa lokalerna för handel anlätades arkitekten Lars Wester, Arkitektura AB. Med små medel och utan alltför stora ingrepp i byggnadernas karaktär utformades tydliga entréer med stora skyltar. Kommunens plan för framtidens Sickla var under denna tid fortfarande inriktad mot en blandning av bostäder, arbetsplatser och institutioner.¹⁴⁴ Som ett led i kommunens planering för området utfördes en kulturhistorisk värdering 1992. I denna värderades områdets industribyggnader i tre klasser; mycket värdefull, intressant och mindre intressant, men med god miljömässig verkan. Högst värdering fick byggnader i västra området kring Marcusplatsen, medan de yngre delarna i öster värderades som intressanta eller miljöskapande.¹⁴⁵

Sickla präglas alltjämt av sin gränspostering mellan stad och omland. Huvudstadens stadsplanering tangerar ideligen Sickla, något som blev särskilt tydligt i samband med omvandlingen av Hammarby Sjöstad. Länsstyrelsen betonade i sitt

143 Berg Arkitektkontor AB 1991, Sydvästra Sickla/Idéstudie.

144 Översiktsplan för Nacka kommun, 1992.

145 Nordström, 1992, Bebyggelseinventering, Stadsbyggnadskontoret, Nacka kn.

yttrande kring Nackas översiktsplan 1992 vikten av att samordna Sicklas framtid med förändringen av Hammarby Sjöstad. Inför framtagandet av en fördjupad översiktsplan för Sickla inleddes därför ett samarbete mellan Nacka kommun, Stockholms stad och Stockholms läns landsting. Arbetet utmynnade i skriften ”Gemensamma planförutsättningar för Sickla 1995”.¹⁴⁶ Samtliga parter enades om ett fortsatt samarbete när det gäller kretsloppstänkande, sociala frågor, exploatering och evakuering samt lansering av evenemang och specialprojekt. Mål som sedan delvis har modifierats i det fortsatta planarbetet för framtidens Sickla.

Ledord i planeringsarbetet har varit:

- goda kommunikationer
- värna naturen
- rik blandning av bostäder, arbetsplatser och service
- bebyggelsen ska vara trivsam, anpassad till mänsklig skala och ge ett grönt intryck samt ha höga arkitektoniska kvaliteter

5.2.2. Från stormarknad till köpkvarter

Samtidigt som arbetet med den fördjupade översiktsplanen för Sickla var i full gång trädde en ny stark aktör in 1997. Hela Atlas Copco-området köptes av Ljungberggruppen AB, numera Atrium Ljungberg. De nya ägarna hade en klar målsättning för området och hade redan innan köpet förankrat sina idéer hos kommunen. En viktig ingrediens för Ljungberggruppen var områdets speciella karaktär som gjorde området intressant och attraktivt¹⁴⁷. Anders Nylander, nuvarande VD för Atrium Ljungberg, spelade en avgörande roll i utvecklingsarbetet för området i sin dåvarande roll som vice VD och utvecklingsansvarig för Sickla. Köpet av området föregicks av analyser om kvaliteter och brister. Samtal med Atlas Copco gjorde att man tydligt såg kopplingen mellan industriepoken och samtiden, en koppling som bland annat bestod i att ”det här var och är Sveriges tillväxtregion nummer ett”. Rundvandringar i området gav en känsla för att många i området, såväl boende som tidigare eller nuvarande Atlas Copco-anställda, ”känner stolthet....här finns folk som vill finnas här”¹⁴⁸. Ljungberggruppen beskriver hela förloppet i målande ordalag: ”man kan nog faktiskt säga kärlek till området. Vi såg en massa möjligheter som jag tror en massa andra inte såg. Många andra såg det som att här kan vi riva och så kan vi bygga en stadsdel eller: Oj det här var himla marigt. En massa gamla kåkar med miljöskräp i och så där, men vi såg nog att här finns massor av möjligheter och här fanns också tidigt Atlas Copco med som en väldigt viktig del”¹⁴⁹. Redan i de första visionerna slog man fast att området skulle bli en mötesplats för arbete, handel, service och kultur.

146 *Program för Sickla - Gemensamma planeringsförutsättningar*, antagen 1995.

147 Se t ex Nacka-Värmdöposten 5/5 1998 och 16/9 2003. Dagens fastighetsaktie 22/4 2002.

148 Intervju med Anders Nylander, VD Atrium Ljungberg.

149 Intervju med Anders Nylander, VD Atrium Ljungberg.

Ljungberggruppen ville skapa en öppen stadsdel full av liv och med en blandning av företag och verksamheter.¹⁵⁰ Kommunen var genomgående positiva till Ljungberggruppens idé om att utveckla området för handel och arbetsplatser. Bostäder fanns redan i närområdet och industriområdets trafiknära läge med stora bullerproblem lämpade sig inte särskilt väl för bostadsplanering. Dessutom var handelsverksamheten redan etablerad i området.¹⁵¹

Inför förnyelsen av det gamla Atlas Copco-området genomfördes en omfattande antikvarisk förundersökning. Arbetet utfördes av Nyréns Arkitektkontor på uppdrag och bekostnad av Ljungberggruppen. Ledningen klargjorde att det inte fick bli en ”bakåtblickande museiutredning, utan ett användbart material med innehåll”.¹⁵² Nyréns arbete syftade till att fördjupa kunskapen om industriområdets bebyggelsehistoria och belysa områdets kulturhistoriska kvaliteter. Den kulturhistoriska värdering som kommunen lät genomföra 1992 användes som utgångspunkt.¹⁵³ Kommunantikvarien deltog i diskussioner kring områdets kulturhistoriska värden. Värderingen var tänkt att fungera som underlag i den kommunala handläggningen av plan- och bygglagen, PBL. I undersökningen presenteras industriområdets historia och bebyggelsen karakteriseras och värderas. Nyréns betonar vikten av att värna områdets helhet och struktur. De enskilda delarna återspeglar tillsammans företagens gradvisa utveckling.¹⁵⁴

Ljungberggruppen bjöd därefter in fyra arkitektkontor till en inledande profilering av den nya stadsdelen.¹⁵⁵ Kommunen fick god insyn i materialet och bereddes möjlighet att ge synpunkter.¹⁵⁶ Det vinnande förslaget från Nyréns Arkitektkontor stämde bäst med Ljungberggruppens vision för området. Ågarna efterfrågade en karaktärsbyggnad för den nya stadsdelen, men önskade ingen högre pinne. Nyréns skapade ett nytt landmärke av luftverkstaden genom att föreslå en påbyggnad. I förslaget ingick även byggandet av ett höghus, Ångpannan.

På detta sätt kom Nyréns arkitekter tidigt in i processen. I förnyelsearbetet har Ljungberggruppen i flertalet fall anlitat Nyréns Arkitektkontor, som därmed har varit tongivande i gestaltningen av både befintliga miljöer och nybyggnationer. Nyréns har dock fått tävla sig fram i flera stora projekt, men har också blivit anlitade direkt i vissa sammanhang. Från Nyréns sida menar man att samarbetet mellan arkitekt och antikvarie underlättades av att de tjänstgjorde under samma tak, på Nyréns. De antikvariska frågorna fanns på så sätt med redan i startskedet och har legat till grund för det synsätt som har varit vägledande under omvandlingen. Med antikvariens medverkan fick det arkitektoniska förslaget en helt an-

150 Centrala Sickla Visionsmöte 1998-12-09, Ljungberggruppen AB.

151 Samtal med Micaela Lavonius, fd planchef Nacka kommun.

152 Intervju med Anders Nylander, VD Atrium Ljungberg.

153 Nordström 1992, Bebyggelseinventering, Stadsbyggnadskontoret, Nacka kn.

154 Nilsson 1998; Nilsson 1999.

155 Lindberg & Stenberg, FFNS/Arkitektura, Nyréns Arkitekter och GKAK.

156 Samtal med Micaela Lavonius, fd planchef Nacka kommun.

nan inriktning än det hade fått annars. Vid omgestaltningen har grundtanken varit att låta ny bebyggelse ge området nya avtryck. Det har ändå varit viktigt att förhålla sig till den befintliga miljön och anknyta till de material som finns. Nyréns har varit tydliga med att vilja låta nytillskotten spegla sin tid, samtidigt som materialen fungerar som en referensram.¹⁵⁷

Kommunen har tydligt visat sitt förtroende för Nyréns och Ljungberggruppen. Förtroendet för projektgruppen i kombination med att området inte är av riksintresse har gjort det möjligt för kommunen att vara mindre aktiva i processen.¹⁵⁸

I samma skede som Nyréns vann det parallella uppdraget 1998 inledde kommunen arbetet med att ta fram en ny detaljplan för det berörda området. Flera genomgripande åtgärder fick bygglov redan 1999 och beslut om dessa togs med stöd i liggande industriplaner och med hänvisning till det påbörjade planarbetet. I första etappen genomfördes påbyggnaden av luftverkstaden, uppförandet av Ångpannan och öppnandet av en passage mellan Marcusplatsen och Evenemangsplatsen. Med detaljplanen, antagen 2000, befästes omvandlingen av industriområdet till köpcentrum ytterligare.¹⁵⁹ Kulturanpassningsbestämmelser utfärdades i form av litet q som innebär att ”Om-, till- och nybyggnad skall utformas med hänsyn till befintliga byggnaders och områdets kulturhistoriska värden”. Särskilt intressanta byggnader specificerades.

Den fördjupade översiktsplanen för Sickla låg klar först 2000. Övergripande mål för området sammanfattas kärnfullt i den följande måltexten: ”Sickla ska bli en mötesplats för stadsdelens invånare. Området ska ha en egen identitet, som invånarna kan vara stolta över, med karaktärsdrag som bl a bygger på den gamla gedigna industriarkitekturen, närheten till vatten och landskapets dramatik”.¹⁶⁰ För stormarknadsområdet fastlades inriktningen mot handel och service, men med öppenhet för alternativ utveckling i framtiden. I det långdragna beredningsarbetet av den fördjupade översiktsplanen debatterades särskilt två frågor. Den ena rörde trafik och kommunikationer och den andra områdets inriktning. Trafikfrågan var så komplex att den trots flera förslag på nya lösningar lämnades öppen. Frågan om ett framtida Sickla som stormarknad eller ett mer småskaligt område av stadskaraktär, likt Hammarby sjöstad, skapade också stor debatt. Kommunen höll fast vid en tydlig inriktning mot handel och menade att andelen planerade bostäder i närområdet ändå svarade mot behovet. Stockholms stad, med politiker från alla läger, och Länsstyrelsen var kritiska till en så centralt placerad stormarknad, alldeles intill det småskaligt planerade Hammarby Sjöstad. Placeringen låg inte alls i linje med planen för Hammarby sjöstad och befarades leda till ökad biltrafik och utarmning av lokala serviceinrättningar. Den tänkta stadskaraktären riskerade att gå förlorad. I Nacka fanns däremot ett stort lokalt stöd för en stor-

157 Intervju med Jörgen Åström, arkitekt, Nyréns Arkitektkontor.

158 Intervju med Urban Nilsson, antikvarie, Nyréns Arkitektkontor, samtal m Micaela Lavonius, fd planchef Nacka kommun.

159 2000-06-28, dp 238.

160 Fördjupad översiktsplan Sickla, Nacka, Miljö- och Stadsbyggnad april 2000.

marknad. Nacka kommun valde slutligen att se till sina egna intressen och följa den linje som Ljungberggruppen hade presenterat redan 1998.¹⁶¹

När Luftverkstaden stod klar som karaktärsbyggnad för Sickla 2001, följde nya planändringar för att förbättra områdets trafiksituation. Järaleden söder om området kompletterades med två rondeller, Gille och Plania. Tillkomsten av Gille-rondellen i kombination med behovet av ett nytt parkeringshus innebar påtagliga ingrepp i området söder om Marcusplatsen.¹⁶² Den högt värderade experimentverkstaden (401), en autentisk modernistisk byggnad från 1930-talets slut, fick ge plats åt ett parkeringshus.¹⁶³ Det cylinderformade parkeringshuset i glas utformades av Nyréns. Det krävdes stor tankemöda för att komma till en lösning på den snävt tilltagna tomten.¹⁶⁴ Ljungberggruppen tilltalades av det lätta glashuset som kunde lysa nattetid och utstråla trygghet. Efter studiebesök vid liknande hus i Norge med representanter från både kommunens planenhet och Nyréns Arkitektkontor gavs medgivande om ett glashus i Sickla. Samma material och uttryck återfinns i ytterligare två av Sicklas nybyggnationer, ett annat parkeringshus och det så kallade växthuset som ramar in Evenemangsplatsen åt söder. I dessa tre byggprojekt fungerade Ljungberggruppens önskemål som grund för den nya arkitekturens utformning. Ägaren ville inte se nya bunkrar i området utan lätta tillskott som håller området öppet och inbjudande.¹⁶⁵

Parallellt med byggnationen av Ångpannan 2001 genomgick den intelligande Dieselvekstaden en omfattande upprustning. Lanterniner återställdes, fasader rensades från mindre påbyggnader och sentida lastportar omvandlades till stora fönsterpartier. Det eleganta forskningslabbet (415) från början på 1960-talet, beläget i områdets sydvästra hörn, tillbyggdes med en ny kontorsdel, vars massiva tegelform kom att överskugga den ursprungliga byggnaden. Även här ritades den nya byggnaden av Nyréns.

En avgörande förutsättning för nya grepp i områdets östra del följde med att den stora hyrestagaren K-Rauta flyttade ut 2003. Den långsträckta packningshallen(314) och den anslutande måleriverkstaden(322) blev lediga för ny verksamhet. Detaljplanen från 2000 tillät endast komplettering med mindre byggnader och skärmtak i anslutning till packhallens sydsida. Kommunen medgav en ändring av planen som innebar att packhallen kunde byggas till utmed det gamla spårområdet, på Simbagatan. Tillbyggnaden gav utrymme för butiker i två plan. I detaljplanen inför den första gallerian 2004 formulerade kommunen fyra långsiktiga mål för området:

- en mötesplats för arbete, kultur, handel och service
- ett attraktivt arbetsområde med moderna lokaler och goda kommunikationer

161 Samtal med Micaela Lavonius, fd planchef Nacka kommun.

162 Detaljplan 274, 2001-09-18.

163 Nilsson 1999.

164 Intervju Jörgen Åström, arkitekt, Nyréns Arkitektkontor.

165 Samtal med Micaela Lavonius, fd planchef Nacka kommun.

- ett handelsområde med god miljö och god kollektivtrafik
- ett öppet område i nära kontakt med omgivande bostäder och verksamheter

Dessa mål överensstämde väl med den vision Ljungberggruppen presenterade för Sickla Köp kvarter 2002. ”Ett köp kvarter där kontrasterna förenar, ett möte mellan stor och liten, gammal och ny. En plats som kunden nyfiket besöker för att upptäcka det oväntade i en spännande och välordnad miljö”. Butiker valdes med utgångspunkt i denna vision, fokus lades på mode med kompletterande verksamhet i hälsa, inredning, musik och böcker. I målet att skapa något unikt och spännande framhölls vikten av att ta tillvara och utnyttja den industrikaraktär som redan fanns i exempelvis Diesilverkstaden. Nya byggnader kunde i sin tur bidra med att ge en mer stadsmässig karaktär. ”Målsättningen är att skapa en tydlig profil och ett starkt varumärke”. Ljungberggruppen insåg även värdet av att länka det egna företaget till Atlas Copcos historiska framgångar på platsen. Ljungberggruppen ville förvalta industrimiljöns positiva värden och samtidigt utveckla området till något bättre. Under industriepoken var området en ”sluten värld” och Ljungberggruppen har med omvandlingen strävat efter att göra platsen tillgänglig. Ytterligare ett delmål har varit att belysa områdets industri- och kulturhistoriska arv¹⁶⁶.

Ljungberggruppen bjöd in fyra arkitektkontor inför arbetet att utveckla Sickla Galleria i områdets östra del. Nyréns förslag korades återigen till segrare. Deras idé tog störst hänsyn till industrimiljön samtidigt som det tillät att området utvecklades. Vid den välbesökta invigningen av gallerian 2005 sattes begreppet Sickla Köp kvarter. Området marknadsfördes som ett nytt koncept av tre skilda inriktningar, storskaligheten hos en stormarknad, tillgängligheten hos ett köpcentrum och variationen hos en stadsdel. Köp kvarterets profil togs fram med hjälp av en kundpanel och en idégrupp med scenograf och konstnär. Ljungberggruppens affärsområdeschef, Karolin Forsling, figurerade flitigt i media.¹⁶⁷

I områdets sydöstra utkant invigdes det fristående Handelshuset 2007. På platsen fanns inledningsvis långt gångna planer på ett filmpalats, men den utländska biografjätten drog sig slutligen ur. En förfrågan från Liedl att köpa marken avlogs direkt. Kommunen ansåg att affärskedjans profil inte passade området och att det skulle kännas torftigt med ännu en köplada.¹⁶⁸ Ljungberggruppen återköpte marken och Nyréns Arkitektkontor fick uppdraget att rita dagens affärskomplex.

I mars 2009 invigdes ytterligare en galleria. Gallerian är inrymd i en ny byggnad ritad av Nyréns Arkitektkontor som ersatte Simbaverkstaden från 1960. I projektet för Galleria etapp 2, byggdes även en gångbro över Värmdövägen. På så vis förenas bostadsområdet Alphyddan norr om Värmdövägen samman med både Saltsjöbanan och köp kvarteret. Gångbron som finansieras av Atrium Ljungberg

166 Intervju med Anders Nylander, VD Atrium Ljungberg.

167 Nacka Värmdö Posten 16/3 2003.

168 Lavonius NVP 12/10 2004.

är efterlängtd i området och ger signaler om att byggherren värnar områdets struktur och inte alltid strikt värderar sina investeringar i lönsamhet. Under våren invigdes även det nybyggda Sickla Kunskapsgalleria, en gymnasieskola för handel, kultur och naturvetenskap. Skolkomplexet ligger utmed Järlaleden, just söder om Designgymnasiet. Det är ritat av Nyréns och utformat i puts och glas med färgsättning som utgår från områdets industriområdets historiska färgskala. I samma detaljplan planeras även för en breddning av Järlaleden från två till fyra körfält.¹⁶⁹ Atlas Copco bygger ett nytt huvudkontor i områdets södra del. Byggnaden är ritad av Nyréns och är planerad att stå färdig 2010.

5.2.3. Kulturhistoriska värderingar

I kulturmiljöprogrammet för Nacka kommun från 1987 omtalas Augustendal, Järsla och Kvarnholmen som värdefulla industrimiljöer. Sickla finns omnämnd i Nackas övergripande industrihistoria, men värderas inte.¹⁷⁰ Det kan i viss mån bero på att Sickla var en mycket livskraftig industri i Nacka 1987. Situationen var den samma för Kvarnholmen, men utmärker sig å andra sidan istället som riksintresse.

När omvandlingen av Sickla stod för dörren i slutet av 1990-talet hade dock situationen förändrats. Kommunen hade nyss deltagit i omvandlingen av Järsla industriområde och förståelsen och kunskapen kring industrihistoria och återanvändningens fördelar hade ökat hos såväl tjänstemän som politiker. I Sickla hade den nya ägaren Ljungberggruppen en insikt om områdets kulturhistoriska värden redan från början. Företaget hävdade att industrimiljön var en viktig faktor när företaget valde att etablera sig i området. Ljungberggruppens intresse för områdets historia och vilja att satsa på antikvariska utredningar medgav också en tidig antikvarisk närvaro.

På uppdrag av Ljungberggruppen utförde Nyréns Arkitektkontor 1999 en förundersökning med en värdering av Sickla industriområde. Värderingen tog avstamp i den äldre kulturhistoriska värderingen från 1992 som hade utförts av kommunantikvarien i Nacka.¹⁷¹ Bebyggelsen i Sickla klassificerades i såväl kommunens som Nyréns utredningar i tre nivåer.

- 1 Kulturhistoriskt mycket värdefull byggnad, vars bevarande är synnerligen angeläget.
- 2 Kulturhistoriskt intressant byggnad, vars bevarande är väl motiverat.
- 3 Byggnad av mindre kulturhistoriskt intresse, men med god arkitektonisk verkan och/eller miljömässigt värde.¹⁷²

169 Detaljplan 450 och 451, 2008-08-28.

170 Cecilia Hammarlund-Larsson, 1987, *Nacka kommun: Kulturhistoriska miljöer*.

171 Nordström 1992, Bebyggelseinventering, Stadsbyggnadskontoret, Nacka kn.

172 Nordström 1992; Nilsson 1999.

Kommunens inventering och bedömning omfattade främst industrimiljöns äldsta kärna. Marcusplatsen och industrins tidiga byggnader hamnade i fokus för bevarandet. De senare utbyggda områdena norrut och västerut behandlades som mindre intressanta och graderas uteslutande till nivå 2. Nyréns Arkitektkontor betonade däremot helheten och områdets successiva framväxt. Bebyggelsen värderades med utgångspunkt från att den speglade en hel industriepok. De högst värderade byggnaderna fanns spridda i hela området och i motiveringarna betonades ofta tidstypisk arkitektur, byggnadsteknik, och graden av autenticitet. Fler-talet byggnader omkring Marcusplatsen fick högsta värderingen av både kommunen och Nyréns. Samstämmighet finns i många fall, men det framträder också skillnader. Nyréns har gett några yngre byggnader den högsta klassificeringen medan dessa byggnader i den äldre utredningen värderats lägre eller inte alls.

Kommunen visade tidigt förtroende för Nyréns och Ljungberggruppen. Enligt kommunens planarkitekt präglades omvandlingsarbetet i Sickla av god kommunikation mellan kommun och fastighetsägare. Till skillnad från i Järla genomströmdes hela projektet av en konstruktiv dialog och ”en gammeldags hederlig anda”. Förtroendet för projektgruppen i kombination med att området inte är av riksintresse har gjort det möjligt för kommunen att vara mindre aktiva i processen.¹⁷³ Inte heller allmänheten visade samma starka intresse för området som fallet var i Järla.¹⁷⁴ I Sickla blev kommunen kontinuerligt informerad om utvecklingen, men deltog främst i diskussioner som rörde förändringar av områdets struktur och byggnadernas uttryck. Koncept och kommersiella ställningstaganden låg utanför kommunens kompetens och var främst en fråga för Ljungberggruppens egna experter.

5.3. Det genomförda förslaget/Området idag

I det nya Sickla arbetar för närvarande omkring 1500 människor, av dessa är 700 anställda på Atlas Copco, främst kontorspersonal. Världsföretaget Atlas Copco har numera sammanlagt 30 000 anställda. Tillverkningen är storskalig på flera områden. Exempelvis tillverkas en tredjedel av världens bilproduktion med verktyg från Atlas Copco. Atlas Copco har trots sin framskjutna position inom verkstadsindustrin valt att behålla huvudkontoret i Sverige och Sickla. Ännu minner platsnamn som Järnvägsgatan, Marcusplatsen, Simbahuuset och Siroccohuset om den gångna industrieran. Simba och Sirocco får tankarna att vandra till andra länder och språk, men visar sig vara förkortningar av husens kärnverksamhet. I Simbahuuset tillverkades Sickla mobila borraraggat och i Sirocco huset Sickla rockdrill components.¹⁷⁵

Den ännu pågående omvandlingen av Sickla har främst inneburit en anpassning av befintliga industribyggnader för nya funktioner. Enstaka nya byggnader har tillkommit samtidigt som några andra har försvunnit. Vid rivning har syftet varit

173 Intervju Urban Nilsson, antikvarie, Nyréns Arkitektkontor.

174 Samtal Micaela Lavonius, fd planchef Nacka kommun.

175 Ivar Jönebring, vandring med Nacka hembygdsförening i Sickla.

att öppna upp mot omgivande bostäder, förbättra framkomligheten för transporter och besökare samt öka parkeringsmöjligheter och rekreationsytor.

Det första steget i omvandlingen togs genom påbyggnaden av luftverkstaden, uppförandet av Ångpannan och öppnandet av en passage mellan Marcusplatsen och Evenemangsplatsen. Tillkomsten av Ångpannan och passagen innebar rivning av en äldre värmecentral från 1914 med tillbyggd kontorsdel från 1932 (203) och norra delen av en låg verkstad från sent 1930-tal(213). Småskaliga byggnader belägna mellan luftverkstaden och Dieselvekstaden som återspeglade områdets successiva utbyggnad avlägsnades också. Rivningen syftade till att återskapa kontakten mellan områdets västra och östra del. Påbyggnaden av den högt värderade luftverkstaden fick kritik från antikvariskt håll, men genomfördes med undertexten att det var en engångsföreteelse.¹⁷⁶ Övriga tillägg i området skulle planläggas med utgångspunkt från befintliga byggnader, särskilt tillbyggnader.

Handelshuset i områdets sydöstra del stod färdigt så sent som 2007, ett storskaligt fristående komplex formgivet av Nyréns Arkitektkontor. Det beskrivs målade av Ljungberggruppens marknadsförare som ”en modern vågad byggnad med enbart framsidor”.¹⁷⁷

Första deletappen av områdets shoppingstråk, Galleria 1, stod klar 2005. Gallerian inrymdes i den långsträckt packhallen från 1943, 1946 och 1953 (313, 314 och 322). Hallen breddades med en två våningar hög tillbyggnad, förlagd på delar av det gamla spårområdet mot Simbagatan. Utvändiga traversbanor av betong finns kvar som bärare av trottoarens nya skärmtak. Tillbyggnaden är utförd i samma röda tegel som packhallen och smälter in i den ursprungliga byggnadens formspråk. Vid ombyggnaden bevarades packhallens mäktiga takhöjd och specifika industridetaljer som traverserna. I gallerians mitthall får besökaren en inblick i byggnadens historia genom en väggprydnad med citat ur traversföraren Lambert Wahlbergs dagbok.

Den nya gallerian på Evenemangsplatsens norra sida stod färdig våren 2009. Gallerian ersatte Simbaverkstaden från 1960. Rivningen av hallbyggnaden genomfördes trots att Nyréns hade värderat den till nivå 2. Byggnaden var en god representant för tidens nya verkstadstyp, med hög kvalitet i både arkitektur och material. Sickla Kunskapsgalleria söder om Marcusplatsen stod också klar 2009. I bägge fallen används material med historisk förankring i området. Tegel i gallerian, puts och glas i skolan.

I det ständigt pågående arbetet med att profilera platsen Sickla köpvarter anlät Atrium Ljungberg reklambyrå Zellout våren 2008. Syftet var att ta fram en inspirationsskrift på temat ”När Italienarna kom hit”¹⁷⁸. Skriften är reklamfinansierad av företag i området och riktar ljuset mot industriområdets italienska arbetskraft. Av skriften framgår inte att italienarna bara var en bland många natio-

176 Intervju Urban Nilsson, antikvarie, Nyréns Arkitektkontor.

177 NVP 18/4 2006.

178 När Italienarna kom hit, reklamskrift för Sickla Köpvarter 2008, Atrium Ljungberg.

naliteter som lockades till Sverige och Atlas Copco, för arbete i efterkrigstidens sargade Europa. Skriften har ett personligt tilltal och berättar om några specifika arbetares livsöden ställda mot en italiensk restaurantområde med pasta, vin och olivolja. En bild av Italien som tydligt är tänkt att tala till en specifik typ av målgrupp med intresse för mat och inredning. Broschyren berättar kort om italienarnas bakgrund och mötet med det nya landet. Det illustreras med tidningsklipp och fotografier från framförallt 1940- och 1950-talen. På några uppslag finns information om spelet boccia, om olivolja, ett recept på den italienska efterrätten Tiramisu samt instruktioner för hur man går till väga om man vill ordna en kaffeprovning. Längst bak får vi veta vilka av områdets företag som har bidragit med de italienska herrarnas kläder och med de tallrikar, bestick och dukar som finns med på fotografierna.

I några så kallade *storyduschar* som installerades i Sickla Galleria 2008 väljer man också att lyfta fram just det italienska arvet. En röst berättar ingående om italienarnas väg från Italien till det vilt främmande landet Sverige. Tonen är mild och framställer hela förloppet som smärtfritt och lyckosamt både när det gäller italienarnas egna upplevelser och deras bidrag till företaget.

Italienarna var, som tidigare nämnts, bara en del av alla de nationaliteter som fanns representerade på företaget. Det fanns finländare, jugoslaver och många andra. Den finska föreningen var både stor och aktiv. Inspirationsskriften och storyduscharna är tydliga exempel på historiebruk, där en speciell version paketeras och kommuniceras. En intervju med en kvinna som är uppvuxen på Sickla strand, vars mamma arbetade på Atlas i många år menade att intresset för det italienska ”nog snarast hänger samman med någon allmän toscanavurm” Hon kunde inte påminna sig att ”det fanns inget sådan positiv status när jag var barn. Varken för det finska eller det italienska”.

Annette Persson, marknadsansvarig på Atrium Ljungberg, ansvarar för utformningen av varumärket Sickla Köp kvarter. En viktig del i områdets profil är den äldre, blandade bebyggelsen som gör att köp kvarteret skiljer sig från andra köpcentrum inrymda i en stor byggnad. I Sickla ville man bygga en känsla, ”man ville ge känslan av att det här är hemma i mitt kvarter”. Områdets profil är snarare tänkt att ge associationer till Stockholms innerstad, särskilt Södermalm, än till industriepoken på platsen. Miljön kännetecknas av att oväntade möten sker runt hörnen, vilket man även tagit fasta på i en stor reklamkampanj för området våren 2008. Anette Persson påtalade också att det tar fem till tio år innan ett nytt område ”sätter sig”, och menade att i fallet Sickla fanns vinster i att man kunde utnyttja att området redan hade en ”själ”¹⁷⁹.

Historiebruket i Sickla Köp kvarter används på flera olika sätt. På ett övergripande plan i det som kan beskrivas som ett platsskapande. Här finns flera aktörer, men fastighetsägaren Ljungberggruppen sedermera Atrium Ljungberg är en kraftfull samordnande aktör, ”Sickla köp kvarter är inte som andra köpcenter och handelsplatser, här bygger vi en stad”. Genom att lyfta fram områdets industrihistoria vill man skapa en plats som skiljer sig från andra köpcentrum.

179 Intervju Annette Persson, fd marknadsansvarig Atrium Ljungberg.

Till detta kommer ett särskilt utbud av affärer, mixen mellan kultur, utbildning och handel samt arbetsplatser och en ny särpräglad arkitektur. Trots en oerhört medveten kommersiell plan ingår områdets historia som en av de starkaste komponenterna när det gäller att planera miljön. En inställning som sannolikt är den största anledningen till att så mycket av industribebyggelsen finns kvar.

Industriområdet har genomgått ständiga förändringar redan från starten. En utveckling som är kännetecknande för industrimiljöer generellt. Ldng2008-0263

Omvandlingen av området innebär fortsatt utveckling och nya tillägg Ldng2008-0238

En tidig åtgärd i omvandlingen var att öppna en passage mellan Marcusplatsen i väster och Evenemangsplatsen i öster. Ldng2008-0237

I profileringen av det nya området var en karaktärsbyggnad av central betydelse. Ett nytt landmärke skapades genom att bygga på den befintliga Luftverkstaden Ldng2008-0223

Ny verksamhet innebär nya rörelsemönster och nya krav på tillgänglighet. Ombyggnad av vägnät och tilllägg av parkeringsplatser har varit grundläggande för områdets omvandling. Ldng2008-0217

Sickla Galleria som invigdes 2005 innebar startpunkten för begreppet Sickla Köp kvarter. Gallerian är inrymd i den gamla packhallen. Tillbyggnaden mot gatan, till höger i bild, anpassades till packhallen och kan vara svår att avläsa som ny. Ldng2008-0239

*Atlas Copcos närvaro gör sig fortfarande påmind. Namnen på husen bär på konkret industrihistoria och är förkortningar på den verksamhet som bedrevs i byggnaden under industritiden. Simba, till exempel är en förkortning för Sickla mobila borrarregat.
Ldng2008-0267*

6. Kvarnholmen

6.1. Historik

6.1.1. Före industrin

Kvarnholmen är en kuperad liten holme belägen strax utanför Nackas norra kust intill Stockholms inlopp. Fram till 1930-talet var denna helt avskild från fastlandet och all kontakt med ön skedde med båt. På ön fanns under 1700- och 1800-tal viss bebyggelse i form av något äldre boställe och ett fåtal sommarvillor. Under denna period hette ön Hästholmen. När ångmaskinen slog igenom som kraftkälla för industrin blev plötsligt ön, med sitt idealiska läge invid Stockholms inlopp, attraktiv för industriell verksamhet.

Hela Kvarnholmen, utsikt från Nacka Strand. Ldng2008-0619

6.1.2. En kooperativ kvarn

Idag finns på Kvarnholmen ett närmast intakt brukssamhälle, med såväl industrier som arbetarbostäder, disponentvillor och konsumbutik, som Kooperativa Förbundet (KF) byggde upp mellan 1920 och 1980. Äldre bebyggelse på ön revs

*Den gamla kvarnen.
Ldng2008-0602*

i anslutning till att den ångdrivna kvarnen Tre kronor efter stora sprängningsarbeten uppfördes vid öns norra strand år 1898.

Efter ungefär tjugo år sålde kvarnaktiebolaget 1922 kvarnverksamheten och marken till KF. Kvarnen var en av de första fabriker som KF köpte in. Syftet var att starta egen produktion för att motverka de karteller inom livsmedelsindustrin som missgynnade konsumenterna och de kooperativa konsumentföreningarna. 1924 togs den renoverade kvarnen i bruk och under de kommande åren expanderade verksamheten snabbt. En ny spannmålssilo uppfördes efter ett par år. 1927 tillkom en havregrynskvarn och i slutet på 1920-talet började man planera för förädlingsindustrier på platsen. 1931 invigdes Sveriges första spisbrödsfabrik och 1934 en makaronifabrik. På 1940-talet tillkom en ny foderfabrik och snabbaksproduktion. Under åren fortsatte industriproduktionen att växa och 1980 invigdes en ny grynkvarn och cornflakestillverkning. I slutet av 1970-talet startades även produktion i en ny kvarn.

6.1.3. Bebyggelsen

Industribebyggelsen på ön växte fram i anslutning till den äldsta kvarnen som är belägen på öns norra kaj. Vid sidorna om denna och ovanför den bakomliggande förkastningsbranten placerades ny fabriksbebyggelse och silor.

Bostadshusen på Tre Kronors Väg, radhus till vänster och det första smalhuset med lägenheter till höger. Ldng2008-0596

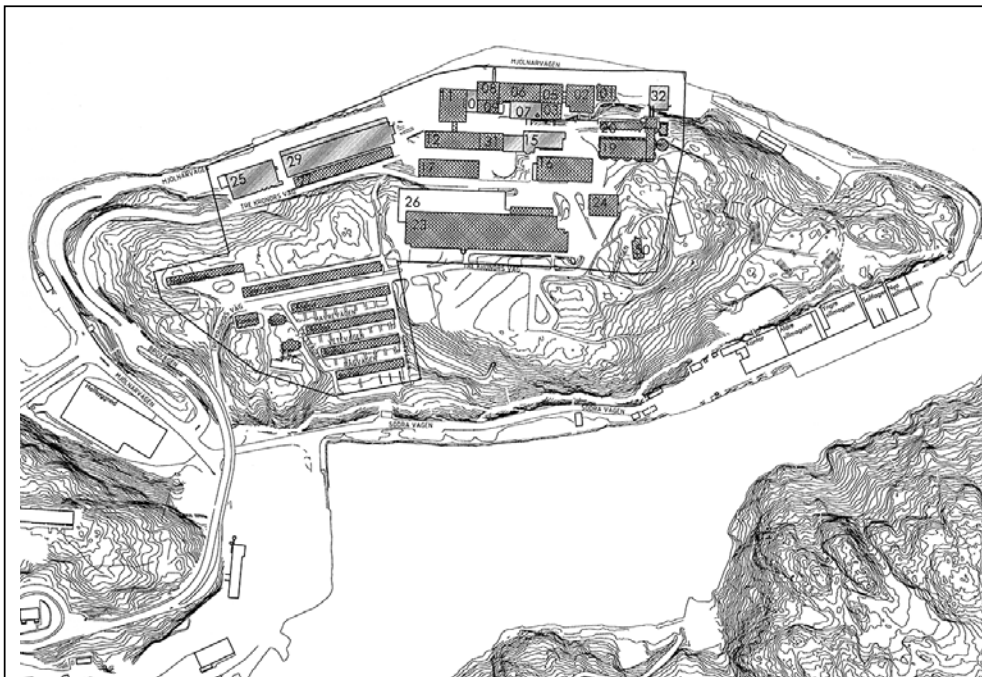
Radhusen är placerade i en södersluttning och alla bostäder har en trädgård på baksidan. Ldng2008-0756

Även annan bebyggelse växte fram på Kvarnholmen i KF: s regi under främst 1930-talen. Bortsett från renoveringen av kvarnen var en broförbindelse till fastlandet något av det första KF byggde. En sådan hade inte tidigare funnits. Men ambitionen var även att bygga arbetarbostäder. 1930 invigdes fyra längor med små radhus och ett lamellhus i tre våningar. Dessa placerades på Kvarnhol-

Disponentvillan har ett högt och avskilt läge på Kvarnholmen. Ldng2008-0608

mens södra sluttning och bildade en bostadsenkav tydligt avskild från industriområdet. Hit gick också en separat väg eftersom bron till ön fram till 1970-talet var en dubbelbro med två våningar. Det övre brospannet ledde till bostadsområdet och det nedre till industrierna.

Karta över byggnaderna på Kvarnholmen där den kulturhistoriska värderingen som gjorts över varje byggnad är utmärkt. (källa: Antikvarisk förundersökning, Nyréns Arkitektkontor 2004)

KULTURHISTORISKT VÄRDE	
	Byggnaden har ett högt kulturhistoriskt värde och/eller är särskilt viktig ur stadsbildsynpunkt.
	Som en del av helheten bidrar byggnaden till kunskapen om områdets kulturhistoriska värde.
	Äldre bebyggelselägen och stensmur
	Avgränsning – kulturhistorisk klassificering
För den oklassificerade bebyggelsen vid siljakaj se sid 3 och 36.	
Byggnader	
Ursprungliga alternativt äldre benämningar	
AK	Antikvarisk förundersökning och kontroll Inför och under eventuell ombyggnad utförs antikvarisk förundersökning och kontroll enligt PBL 3.12.
D	Dokumentation I samband med eventuell ombyggnad eller annan ändring genomförs dokumentation.
01	Kontors- och bostadshus AK
02	Silo 3 AK, D
03	Korngrynskvarn AK, D
05	Silo- och renserverbyggnad AK
06	Kvarn AK
07	Värmecentral -
08	Magasin 1 AK
09	Magasin 2 AK
10	Mjölpackning -
11	Magasin 3 -
12	Magasin 4 AK
15	Nya kvarnen -
16	Makaronfabrik AK
17	Havrekvarn AK, D
19	Spannmållsilo 4 AK, D
20	Spannmållsilo 5 AK, D
23	Spåbrödsfabrik AK
25	Höglager -
24	Verkstad -
25	Foderfabrik -
27	Nya kontoret AK
29	Magasin 5 -
31	Mjöllo -
34	Spannmållsmottagning -
50	Disponentvilla AK
	Radhus AK
	Första smalthuset AK
	Andra smalthuset AK
	Bulkshuset AK
	Trävlorna D
	Lämningar i mark D
	Oceankaj och siljakaj D

Spannmålsilon från 1920-talet ligger majestätiskt placerad högst upp på förkastningsbranten. Den har successivt byggts på med nya silorör. Ldng2008-0606

Havregrynskvärnen. Ldng2008-0616

Spisbrödsfabriken. Ldng2008-0597

Makaronifabriken. Ldng2008-0611

Liksom spannmålssilon ritades även bostadshusen av Olof Thunström och rönte stor uppmärksamhet såväl nationellt som internationellt på grund av sitt funktionalistiska formspråk. Ytterligare ett lamellhus tillkom i mitten av 1930-talet liksom en konsumbutik i anslutning till bostadsområdet. Alla anläggningar och bostadshusen ritades av KF:s arkitektkontor, många av idag välkända arkitekter som den ovan nämnda Olof Thunström och Arthur von Schmalensee.

Utsikt mot Nacka strand. Ldng2008-0695

6.2. Omvandlingsprocessen

6.2.1. Nobel science center

Laszlo Kriss, dåvarande chef för KF fastigheter, uttalade sig 1992 om Kvarnholmens framtid efter nedläggningen. Han menade att KF gärna skulle se en omvandling till såväl bostäder som kontor och service på ön. Däremot, la han

180 Texten bygger på Lindström, Bo "Kvarnholmen under 100 år" I: Nackaboken 1993; William Julin "Kvarnen tre kronor – en liten historisk om holmen som aldrig blir färdig" I: Nackaboken 1970 och Hanna Gårdstedt "Silo till salu" B-uppsats i Kulturvård.

181 Samtal med Jan Eriksson, KF fastigheter AB 2007-07-06.

till, ”med tanke på den dåliga konjunkturen vill vi inte stressa fram något”.¹⁸² Men trots konjunkturen hade KF planer för Kvarnholmen redan 1991. Tanken var att knyta en verksamhet till ön som skulle kunna lyfta Kvarnholmen ur sin industriuniform och ge ön en ny identitet.¹⁸³

Projektet fick namnet ”Nobel science center” och utreddes av KF fastigheter i samarbete med Nacka kommun genom näringslivschef Anders Bååth och kommunalrådet Erik Langby. Tanken var att försöka använda det internationellt starka varumärket Nobel för att ge Kvarnholmen en ny identitet. KF fastigheter jobbade för att knyta till sig en välrenommerad institution, gärna Nobelstiftelsen. När denna drog sig ur projektet inriktade sig KF fastigheter mer generellt mot någon form av vetenskaplig institution. Projektet bytte då namn till ”Campus Ratio”. På grund av en intern omorganisation inom KF lades dessa projektplaner ner 1992.¹⁸⁴

6.2.2. En ny högskola

Men KF hade sått ett frö när det gällde tanken på vetenskapliga institutioner på Kvarnholmen. I början av 1990-talet hade Stockholms universitet annonserat att de inte hade möjlighet att växa ytterligare i sina lokaler vid Frescati. Eftersom fler utbildningsplatser efterfrågades i stockholmsområdet initierade utbildningsdepartementet en förstudie om etableringen av en ny högskola. Utredningen presenterades i mars 1994 och förordade antingen ett innerstadsuniversitet, placerat exempelvis på Södermalm, eller ytterligare ett campusuniversitet, förslagsvis placerat på Kvarnholmen.¹⁸⁵ Förstudien låg till grund för en proposition om utbildning och forskning som lades fram våren 1994. I denna föreslås att en ny ”universitetsstruktur” ska skapas i Stockholmsområdet, förslagsvis just på Kvarnholmen.

*”I ett Östersjöperspektiv är det väsentligt att det nya campus får en tydlig identitet. En sådan uppnås främst genom ett gott vetenskapligt anseende, men lokalisering och fysisk miljö bidrar också. I det senare avseendet har Kvarnholmen klara fördelar”*¹⁸⁶

Utöver att Kvarnholmens läge var attraktivt lyftes även fram att här fanns stora möjligheter att expandera centralt i Stockholm. De övergivna industrilokalerna gav förutsättningar för att skapa ändamålsenliga lokaler samtidigt som platsen hade ett attraktivt läge för den Östersjöregion som utbildningsdepartementet planerade. Tanken var att placera såväl vissa humanistiska utbildningar som

182 Edström, Anders, Nacka Värmdö Posten 1992-01-28.

183 I slutet av 1980-talet hade KF fastigheter vissa planer på att förtäta i området. Nacka kommun tog 1986 fram en programutredning som pekade ut möjliga förtättningsområden, dock inga uttalade på Kvarnholmen mer än i anslutning till det igenlagda Hästholmssundet. Men det handlade endast om viss förtätning, 1986 fanns inga som helst planer på en nedläggning av den industriella verksamheten. Se *Programutredning Henriksdal – Kvarnholmen* Nacka kommun Stadsarkitektkontoret, mars 1986.

184 Samtal med Märten Rönström, KF fastigheter AB, juni 2007.

185 Utredningen heter *Campus för mångfald* och utgjorde underlag till regeringens proposition 1993/94:177 *Utbildning och forskning. Kvalitet och konkurrenskraft*. Propositionen ledde till att en statlig utredning tillsattes som presenterade utredningen *Kronan, äpplet och spiran*, SoU 1994:127, om den nya universitetsstrukturen.

186 Proposition 1993/94:177, s.54.

Modernistiska silorör i plåt möter traditionell tegelarkitektur. Ldng2008-0741

Den höga förkastningsbranten delar upp Kvarnholmens industriområde i två delar, en nedre och en övre nivå. Ldng2008-0604

de konstnärliga högskolorna, Stockholms lärarhögskola och Östersjösatsningen här.¹⁸⁷ Utbildningsminister Per Unckel menade själv på ett torgmöte i Nacka våren 1994 att ”inget annat alternativ kan matcha Kvarnholmen när det gäller att få ett fönster mot Östersjön”. Han fortsatte; ”Kvarnholmen kan bli ett av världens vackraste belägna universitet och de yttre förutsättningarna ska man inte underskatta. De kan bli avgörande om man exempelvis vill få över en gästforskare från Californien” och ”locka studenter och forskare från hela Östersjöregionen”.¹⁸⁸ Nacka kommuns moderata kommunalråd Erik Langby formulerade sig på ett liknande sätt; ”vi skulle få världens vackrast belägna universitet vid inloppet till en av världens vackraste huvudstäder”.¹⁸⁹

Regeringens förslag skapade stor debatt våren 1994 eftersom södra Storstockholm länge hade kämpat för att få mer högskoleutbildning till sina kommuner. Och riksdagens socialdemokrater vände sig emot regeringens planer. De menade att ett nytt universitet borde ligga på Södertörn där betydligt färre ungdomar studerar vidare på högskola. Denna trend ville socialdemokraterna och vissa folkpartister i riksdagen bryta genom att förlägga ett universitet i till exempel Huddinge.¹⁹⁰ Även centerpartister var negativa till alternativet Kvarnholmen eftersom de var rädda för att ett universitet där skulle stärka argumentationen för att bygga ”Ringén”, den trafiklösning som presenterats inom Dennispaketet ett par år tidigare. I denna ingick Österleden, en led för biltrafik huvudsakligen i tunnel mellan kommunerna öster om Stockholm.¹⁹¹

Konflikten om var Stockholms nya universitet ska ligga utvecklades närmast till en valfråga inför riksdagsvalet i september 1994. Detta trots att den borgerliga regeringen vid sidan om Kvarnholmen fortfarande ville satsa på medicinsk och naturvetenskaplig utbildning i Huddinge.¹⁹² Vid det sista regeringsammansättningen innan valet valde utbildningsministern att inte ta upp frågan eftersom oppositionen lovat att riva upp beslutet om de vann valet. Och eftersom det blev en ny socialdemokratisk regering efter valet den 18 september så fattades aldrig något beslut om utbildningar på Kvarnholmen. När riksdagen 1995 fattade beslut i frågan handlade det istället om Södertörns högskola som inrättas med sitt huvudcampus i Flemingsberg, Huddinge. Utbildningsministerns vision att ”Kvarnholmen ska göra Sverige till en intellektuell stormakt i världen” gick därför om intet.¹⁹³

6.2.3. Konstnärliga utbildningar

187 Öhrström, Lillian, Dagens Nyheter 1994-03-11.

188 Björkqvist, Kent, Nacka Värmdö Posten 1994-04-12.

189 Jacobsson, Pelle, Aftonbladet 1994-03-11.

190 Sawander, Susanne, Mitt i Botkyrka 1994-04-26.

191 Nord, Christina, Svenska Dagbladet 1994-03-30.

192 Beckman, Petter, Dagens Nyheter 1994-09-14.

193 Beckman, Petter, Dagens Nyheter 1994-09-15.

Men planerna för högskolor på Kvarnholmen var inte överspelade. 1997 blev frågan på nytt aktuell, främst genom att ett campus för de konstnärliga högskolorna i Stockholm på Kvarnholmen ännu en gång var uppe för diskussion.

Men innan högskoleidéerna återigen fick fäste prövade KF fastigheter flera andra möjliga idéer som var sprungna ur stora samtida samhällsförändringar. 1995, när Sveriges EU-medlemskap var helt färskt, undersökte KF fastigheter idén att locka en EU-institution till Kvarnholmen. Konsulter anlätades för att identifiera potentiella europeiska institutioner.¹⁹⁴ Tankar fanns även på att helt i tiden skapa ”världens modernaste IT-hus” på Kvarnholmen. Detta var tänkt att locka till sig innovatörer och vara en plantskola för små men framgångsrika företag. I tiden efter Sovjetunionens sammanbrott fortsatte man även att odla idéerna om att ge Kvarnholmen en ny verksamhet med koppling till Östeuropa och Baltikum. Tankar fanns både på ett ”Baltic University”, eventuellt som en Kvarnholmenfilial till ett europeiskt universitet, och på ett ”Näringslivets Östersjöcentrum” som bland annat skulle vara ett kontaktforum för internationella företag verksamma i Östersjöområdet.¹⁹⁵

Det som förenade alla dessa olika planer var viljan att knyta en ny nyckelverksamhet till Kvarnholmen. KF fastigheters ambition var att ge Kvarnholmen en än större attraktionskraft och maximalt förädla platsens potential. I december 1995 formulerade KF fastigheter en vision för Kvarnholmen. Denna innefattar utöver en fullt utbyggd stadsdel med bostäder och arbetsplatser även lokaler för ”verksamheter inom vissa givna sektorer”. Visionen innehåller även en ”särpräglad byggnad” som utgör ”landmärke för Kvarnholmen” och rymmer ”någon eller några viktig[a] samhällsinstitutioner inom Sverige eller Europa”.¹⁹⁶

Men trots planerna var det först när utbildningsdepartementet utredde om inte de konstnärliga utbildningarna ändå borde samlas i ett campus som det återigen blev en publik debatt om Kvarnholmens framtid. Liksom förra gången fanns önskan med som ett av departementets förslag på lokalisering. Tanken var samlokalisera konstfack, Musikhögskolan, Dramatiska Institutet, Teaterhögskolan, Operahögskolan och Danshögskolan för att skapa en gränsöverskridande forskningsmiljö och ett konstnärligt centrum för allmänheten, menade utbildningsdepartementet.¹⁹⁷ Men skolorna var inte själva särskilt intresserade av en sådan lösning. Det var däremot KF fastigheter. De har redan hunnit formulera tanken om en ny nationalscen av stort format på Kvarnholmen, ”Stockholm Vattenscen”, en idé som väl lät sig kombineras med såväl Operahögskola som Teaterhögskola. Sven

194 Projektupplägg för identifiering av europeiska institutioner, 30 oktober 1995. Georg Danell och Christina Lindberg, KREAB AB.

195 *Tidigare erfarenheter 1990-2001*, Arbetsdokument om aktuella planer för Kvarnholmen 1986-2001, KF fastigheter AB, *Utvärdering av projekt Bradford* Per Hellström 1997-01-20, PrInformation AB, *Stockholm Information Technology Center* Arthur Sundqvist Arkitektkontor och *Näringslivets Östersjöcentrum eller Stockholms IT-centrum – Underlag för en framtida strategi på Kvarnholmen* Susanne Ingo och Amy Rader 1997-02-20, Inregia AB.

196 *Projekt Kvarnholmen – Övergripande plan december 1995* Förslag 1995-12-04 Ulf Magnefors, BSK Arkitekter AB.

197 ”Samla Stockholms konstutbildning”, *Dagens Nyheter* 1998-01-15.

Hedenberg, projektansvarig på KF fastigheter, var entusiastisk när han för Expressen berättade om planerna; ”- vi hoppas verkligen att vi får förverkliga det här. I så fall börjar vi bygga dagen efter beslutet”.¹⁹⁸

6.2.4. ”Mångfald” på ön

När inte heller konstnärliga högskolor på Kvarnholmen blev aktuellt i slutet av 1990-talet, började KF fastigheter att byta fokus. Nacka kommunfullmäktige antog 1998-1999 en fördjupad översiktsplan för hela Sickla i Nacka.¹⁹⁹ Eftersom framtidsplanerna för Kvarnholmen var diffusa så undantogs Kvarnholmen i detta dokument. Men i och med den fördjupade översiktsplanen så kunde omvandlingen av närliggande industriområden som Atlas Copco-området och Finnbo da varv påbörjas i slutet av 1990-talet. För att få till stånd även en omvandling av Kvarnholmen började KF fastigheter därför att arbeta fram en ny strategi. Denna formulerades i en affärsplan som var färdig 2002. Här konstaterar KF fastigheter att satsningen på en specialiserad verksamhet på Kvarnholmen hade omöjliggjorts på grund av politiska beslut, omvärldsförändringar med mera. För att skapa en mer stabil idé blev ambitionen därför att istället satsa på affärskonceptet ”mångfald”. Kvarnholmen skulle omvandlas till en fullständig stadsdel med ”arbetsplatser, bostäder och publik verksamhet”.²⁰⁰

KF:s mål blev nu att omvandla Kvarnholmen med utgångspunkt från en tydlig affärsmässig strategi som syftade till att generera ”PR och goodwill för KF”²⁰¹. Tanken var att den nya stadsmiljön symbolmässigt skulle utformas på ett sätt som knyter an till företagets tidigare insatser på Kvarnholmen under 1900-talet. Det gäller såväl arkitektur som det trygga brukssamhället och livsmedelsproduktionen. Det framtida Kvarnholmen gestaltas i affärsplanen genom några fiktiva invånare; Tvåbarnsmamman Annika beskriver hur hennes barn betraktar Kvarnholmen som sin hembygd. ”För dem är funkishusen, kvarnen, silon och all historia här ute lika viktig som kyrkan och regementet var där jag kommer ifrån.” Två äldre kvinnor utmålas som Kvarnholmens framtida besökare. De är stolta över att få tillgång till denna plats som ”tjänat svenska konsumenter i drygt 100 år”. De tar med sig barnbarnen till ”Coop titts” på Kvarnholmen, en motsvarighet till Tom Titts men där livsmedelsförsörjning och världshandelns historia utforskas. Affärsplanen kopplar 1900-talets industrihistoria till andra viktiga historiska element och framhäver platsens betydelse i ett längre perspektiv. Här finns en tydlig koppling till en tidigare historia som man vill hålla vid liv. Underlaget till det parallella arkitektuppdraget som utlystes 2002 visar företagets önskan om att upprätthålla ”KF:s arkitekturhistoriska arv”. Avsikten är att bygga vidare på en

198 Carlson, Sara, Expressen 1997-12-10.

199 *Fördjupad översiktsplan Sickla* Nacka kommun, Miljö- och Stadsbyggnad april 2000.

200 *Affärsplan Kvarnholmen* Temaplan m fl 31 januari 2002.

201 *Affärsplan Kvarnholmen* Temaplan m fl 31 januari 2002.

*Den stora spannmåls-
silon med utsikt över
Stockholms inlopp.
L.dng2008-0613*

tradition av ”kontinuerligt nyskapande” och låta den nya bebyggelsen ” spegla det bästa från vår tid”²⁰².

Affärsplanen låg 2002 till grund för att Nacka kommun och KF fastigheter kunde påbörja arbetet med att upprätta ett program för detaljplaner på Kvarnholmen. Inför programarbetet genomförde KF fastigheter i egen regi parallella uppdrag som åtta arkitektkontor bjöds in till. Tjänstemännen på kommunens stadsbyggnadsförvaltning var inte helt nöjda med förslagen utan bjöd istället in Nyréns arkitektkontor för att skissa på en egen idé för området. Nyréns arkitektkontors skisser ligger huvudsakligen till grund för illustrationerna i det planprogram som var klart 2005. Här har arkitekterna jobbat vidare med de två närmast parallella riktningar som befintlig bebyggelse i industriområdet och bostadsområdet följer. Förslaget innebar att flera smala lamellhus av samma karaktär som de gamla placeras på plattan. Tanken var att även fortsättningsvis låta befintliga riktningar och siktlinjer i området dominera.

202 Kvarnholmen – ny stadsdel vid Saltsjön, Slutsatser av parallella arkitektuppdrag KF fastigheter AB och Temaplan AB 2002-10-30, s.7 och s.14.

Interiör, den stora spannmålsilon från 1920-talet. Ldng2008-0733

När det gäller den äldre bebyggelsen så lyfter affärsplanen fram spannmålsilon och bagerisilon som holmens starkaste landmärken. I KF fastigheters projektplan från 1995 beskrevs hur Olof Thunström funktionalistiska silobyggnad från sent 1920-tal skulle ersättas med ett nytt landmärke. Detta perspektiv är i viss mån fortfarande giltigt eftersom affärsplanen vidare lyfter fram exempel på silobyggnader som omvandlats till bostäder och visar bilder av den spannmålsilo i Oslo som omvandlats till studentbostäder.²⁰³

Programmet för detaljplaner antogs av kommunstyrelsen i Nacka 2005 och omfattade planer på att bygga drygt 2000 bostäder och 3000 arbetsplatser på ön. Den tillkommande bebyggelsen skulle finnas inom sju delområden som skulle utveckla sin egenart. Avsikten i programmet var att verksamheter och bostäder skulle finnas i alla olika delområden för att skapa en blandad bebyggelse och användning.²⁰⁴

Efter förhandlingar mellan Nacka kommun och KF fastigheter kunde även ett ramavtal som reglerar kostnadsansvar tecknas i september 2006. Det var startskottet för den verkliga omvandlingen. Under de närmsta åren är avsikten att inte mindre än sju detaljplaner ska upprättas som ska reglera markanvändningen på ön. I takt med att dessa blir antagna och bygglov beviljas kommer den verkliga fysiska omvandlingen av Kvarnholmen att ta sin början.

203 *Projekt Kvarnholmen – Övergripande plan december 1995* Förslag 1995-12-04 Ulf Magnefors, BSK Arkitekter AB och *Affärsplan Kvarnholmen* Temaplan m fl 31 januari 2002.

204 *Program för detaljplaner Kvarnholmen – Hästholmsundet – Östra Gäddviken* Nacka kommun, maj 2005.

Våren 2008 var den första detaljplanen över området för Kvarnholmens norra kaj ute på samråd. Denna första detaljplan omfattar det norra industriområdet på Kvarnholmen, det vill säga kvarnen med omgivande industrier längst kajen. Till detaljplanen har projektgruppen fogat ett gestaltungsprogram som drar upp riktlinjer för gestaltning och utformningen av de om- och nybyggnader som planen innebär. Även i detta dokument har den gamla kvarnen stort fokus. Mer genomgripande förändringar av fönsteröppningar och tak föreslås på de påbyggnader som den äldsta kvarnen försågs med i mitten av 1900-talet. Större pietet ägnas alltså de äldre delarna av byggnaden, delar som i högre grad tillhör det ”främmande land” som det förflutna utgör.²⁰⁵

6.2.5. Kulturhistoriska värderingar

En medvetenhet om Kvarnholmens kulturhistoriska värden har funnits länge i Nacka kommun. Det beror främst på den tidiga funktionalistiska bostadsarkitektur som finns på ön. I kommunens kulturmiljöprogram från 1987 pekas Kvarnholmen ut som kulturhistoriskt värdefullt område av främst detta skäl.²⁰⁶ I programmet ingår så kallade helhetsmiljöer och närmiljöer. I helhetsmiljöerna ingår bebyggelsen i en kulturhistoriskt värdefull struktur medan närmiljöerna utgör särskilt viktiga platser som belyser centrala delar av kommunens historia.²⁰⁷ På Kvarnholmen är bostadsbebyggelsen utpekad som en närmiljö av särskild vikt.

Kvarnholmen ingår även i samma riksintresse som Nacka strand, riksintresset ”Stockholms inlopp”, det vill säga Norra Boo, Vaxholm, Oxdjupet och Lindalsundet. Som tidigare nämnts ansåg Länsstyrelsen 1991 i en detaljerad beskrivning av riksintresset att industrierna i området är viktiga delar i riksintresset.²⁰⁸

Ett tredje övergripande dokument som beskriver Kvarnholmens kulturhistoriska värden är ”Kvalitetsprogram för Nackas norra kust”, ett underlag som togs fram 1998-1999 när omvandlingen av hela norra kusten stod för dörren.²⁰⁹ Arbetet bedrevs på initiativ av kommunen genom seminarier som olika intressenter bjöds in till. Utöver kommunen och Länsstyrelsen deltog bland annat bostadsrättsföreningar och fastighetsägare i området, exploatörer, arkitekter, hembygdsförbund och naturskyddsförening med flera. Arbetet ledde fram till ett antal rekommendationer för området som antogs av kommunfullmäktige.

Kvalitetsprogrammet har en mycket bevarandeariktad prägel när det gäller Kvarnholmen. Här är stort fokus på den äldre kvarnen och i viss mån på bo-

205 *Detaljplan för del av Kvarnholmen, etapp 1 - Norra Kajområdet*, Samrådshandling, januari 2008, Dnr KFKS 2007/892 214, Projekt 9151.

206 Cecilia Hammarlund-Larsson, *Nacka kommun: Kulturhistoriska miljöer* (Nacka/Stockholm 1987).

207 Cecilia Hammarlund-Larsson, *Nacka kommun: Kulturhistoriska miljöer* (Nacka/Stockholm 1987) s.12.

208 *Norra Nacka – Ejäderholmarna – Norra Boo – Vaxholm – Lindalsundet, beskrivning av kulturminnesvärdens riksintresse västra delen* 1991-01-30, Mats Jonsäter, Länsstyrelsen i Stockholms län.

209 *Kvalitetsprogram för Nackas norra kust 1998-1999*.

stadsbebyggelsen och andra byggnader av KF Arkitekter. Den äldre kvarnen är också helt dominerande som bildobjekt i den säljbroschyr som Nacka kommun och KF fastigheter tog fram gemensamt 1993.²¹⁰

Under diskussionerna om Kvarnholmens framtid har även kulturhistoriska värderingar av Kvarnholmens bebyggelse tagits fram. Dessa har även legat till grund för några av de dokument som beskrivits ovan. Inför kvalitetsprogrammet togs först en värdering fram som utfördes av Allpere arkitekter. Det var 1996.²¹¹ I arbetet med att ta fram ett planprogram reviderades denna värdering en gång av Allpere arkitektkontor som tog fram en ny version av rapporten daterad 2003.²¹² Utöver dessa två dokument kallades även Nyréns arkitektkontor in 2004 för att göra en antikvarisk förundersökning och värdering inför planprogrammet som var färdigt 2005.²¹³

En sammanställning av dessa tre värderingar visar hur värderingen av industribyggnaderna på norra delen av ön har skiftat under en knapp tioårsperiod. Det är tydligt att fler och fler byggnader uppfattades som värdefulla under tidsperioden. De byggnader som främst har omvärderats är nya kontorshuset, det så kallade munspelet, och spisbrödsfabriken. Dessa båda byggnader uppfattades inte inledningsvis som särskilt värdefulla eftersom de förändrats betydligt sedan uppförandet. Att bedömningen ser något annorlunda ut 2004 än tidigare är kopplat till att Nyréns arkitektkontor 2004 i större utsträckning utgick ifrån samhällshistoriska och socialhistoriska aspekter i sin bedömning av bebyggelsen. 1996 och 2003 är det bedömningen av det arkitekturhistoriska och arkitektoniska värdet som dominerar. Den gamla kvarnens ”autentiska byggnadsdetaljer” som ger en ”tidsdimension” är i fokus.²¹⁴ Beskrivningen av bebyggelsens arkitektoniska kvaliteter har i större utsträckning en ny användning i fokus snarare än den historiska användningen.

Utöver dessa tre formaliserade kulturhistoriska värderingar av bebyggelsen har flera aktörer i olika sammanhang uttalat sig om konkreta bevarandefrågor för Kvarnholmens industribebyggelse. I samband med att högskoleplanerna diskuteras 1994 gjorde flera av Nackas ledande politiker uttalanden i lokaltidningen Nacka Värmdö Posten. Deras åsikter kan i viss mån anses spegla den lokala allmänhetens inställning till platsen. Av deras synpunkter framgår att det främst är den gamla kvarnbyggnaden som betraktas som bevarandevärd. Kommunens kommunalråd Erik Langby uttrycker bland annat att ”kvarnen Tre kronor ska bevaras som historisk byggnad”²¹⁵ Anita Hagelbeck, folkpartistisk ledamot av

210 *Kvarnholmen* broschyr producerad av Nacka kommun, Näringslivsenheten och KF fastigheter 1993.

211 *Kvarnholmen – kulturhistorisk arkitekturutredning av industribebyggelsen i norr* koncept 30 oktober 1996, Allpere arkitektkontor.

212 Värdering av industribebyggelse i norr och bostadsbebyggelse på Kvarnholmen, Allpere arkitektkontor 2003.

213 *Kvarnholmen – Antikvarisk förundersökning* Nyréns arkitektkontor 2004.

214 *Kvarnholmen – Kulturhistorisk arkitekturutredning av industribebyggelsen i norr* s.20.

215 Jacobsson, Pelle, Aftonbladet 1994-03-11.

partistyrelsen i Nacka kommun, understryker också att ”det gäller att gå varligt fram när man bygger så att man bevarar den idag så unika gamla kulturmiljön på Kvarnholmen”. För att exemplifiera sitt uttalande påpekar hon att det finns önskemål om att ”den gamla kvarnen får tillbaka sitt ursprungliga tak”.²¹⁶ Det är helt klart den gamla kvarnen som är i fokus.

I KF fastigheters material inför omvandlingen av ön är det också tydligt att den gamla kvarnen främst är i fokus i mitten av 1990-talet, inte minst bildmässigt. Broschuren tryckt 1993 och filmen från 1992 domineras av tre konors tegelfasad och detaljbilder av ankarslut och spröjsade fönster. Olof Thunströms bostadsområde nämns visserligen, det finns en medvetenhet om bostädernas arkitekturhistoriska värden, men några bilder visas inte upp. Intresset för den yngre industriarkitekturen är däremot obefintligt.²¹⁷ I KF fastigheters projektplan från 1995 beskrivs utan vidare resonemang hur Olof Thunströms funktionalistiska silobyggnad från sent 1920-tal ska ersättas med ett nytt landmärke.²¹⁸

I KF fastigheters affärsplan från 2002 har detta perspektiv inte bytts ut, men det är tydligt att det modifierats. Nu lyfts spannmålssilon tillsammans med bagerisilon fram som holmens starkaste landmärken. I riktlinjerna för norra kajen menar KF att den stora spannmålssilon ”bör” kunna ersättas med en ny byggnad som ges samma dominans i landskapet. Men författaren påpekar samtidigt att ett sådant beslut kan stå i konflikt med bevarandointresset. Exempel på silobyggnader som omvandlats till bostäder lyfts även fram. Riktlinjerna flankeras bland annat av bilder på den spannmålssilo i Oslo som omvandlats till studentbostäder.²¹⁹

Sammanfattningsvis går det att skönja att medvetenheten om fler av öns kulturhistoriskt värdefulla byggnader växt under perioden. Från en entydig fokusering på den gamla kvarnen har fler byggnader getts en allt högre kulturhistorisk värdering.

Inför att planprogrammet för Kvarnholmen antogs av Nacka kommun 2005 yttrade sig Länsstyrelsen över programmet. Trots att programmet endast genom illustrationer ger en bild av hur en exploatering skulle kunna se ut har Länsstyrelsen i sitt yttrande valt att ha synpunkter på den placering av ny bebyggelse som skisserna illustrerar. Man har också invändningar mot höjder och storleken på de planerade byggnaderna som man befärrar ska skymma den befintliga bebyggelsen.²²⁰ Bortsett från dessa kommentarer lovordar Länsstyrelsen målsättningen att skapa en attraktiv stadsdel på Kvarnholmen och lyfter fram Kvalitetsprogram

216 Sandström, Kerstin, Nacka Värmdö Posten 1994-09-13.

217 Kvarnholmen, broschyr producerad av Nacka kommun, Näringslivsenheten och KF fastigheter 1993 samt kortfilmen Kvarnholmen - historia och framtid producerad av KF fastigheter 1992.

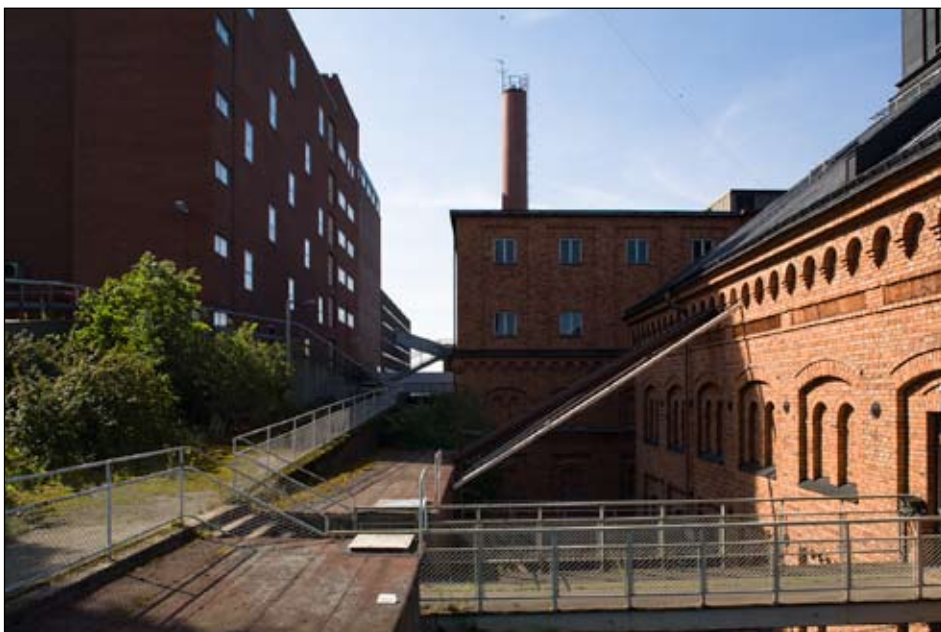
218 *Projekt Kvarnholmen – Övergripande plan december 1995* Förslag 1995-12-04 Ulf Magnefors, BSK Arkitekter AB.

219 *Affärsplan Kvarnholmen* Temaplan m fl 31 januari 2002.

220 Programyttrande över *Program för Kvarnholmen, Hästholmsundet och Gäddviken, Nacka kommun*, Lena Hackzell, Länsstyrelsen i Stockholms län, dnr 4021-2003-44589.

En smalbusgavel som tillhör ett av Sveriges första smalbus. Ldng2008-0590

Yngre och äldre industribebyggelse möts. Många transportrör för spannmål och gångar för människor förbinder byggnaderna med varandra. Ldng008-0615

Det så kallade Munspelet. Industrins kontorsbyggnad uppfördes på 1960-talet och var då en fristående byggnad på pelare. Senare har pelarna byggts in med ett nedre våningsplan. Ldng2008-0601

△ En sikt står kvar i Korngrynskvarnen. Ldng2008-0715

Kommunikationssystem i Korngrynskvarnen. Ldng2008-0719 ▷

för Nackas norra kust som ett bra dokument att arbeta utifrån för att tillvarata kulturmiljövärden på platsen.

Våren 2008 när den första detaljplanen för Kvarnholmens norra kaj var ute på samråd yttrade sig Länsstyrelsen återigen. Synpunkterna låg nu mer på detaljnivå men yttrandet är en tydlig markering mot de ”relativt omfattande förändringarna” av fasaderna mot farleden. Det gäller förstoringar av fönster samt påbyggnader på kvarnens tak.²²¹ Även Stockholms läns museum yttrade sig i frågan och framförde liknande synpunkter.²²²

6.3. Området idag

Sedan 1992 har inga större fysiska förändringar skett på Kvarnholmen. Fram till senhösten 2006 har KF fortsatt att äga holmen i sin helhet och bebyggelsen ser i stort sett ut som när produktionen lades ner. Våren 2007 har dock Nacka kommun och ägarna påbörjat arbetet med att upprätta detaljplaner för området. Det syftar till att möjliggöra en exploatering med en mängd nya byggnader på ön.

I fabriksområdet i anslutning till kvarnen har en del lokaler stått tomma, men under åren sedan industrins nedläggning har vissa byggnader och delar av byggnader successivt hyrts ut till nya hyresgäster. Under den period (2008) som vi studerade området var cirka 50 procent av uthyrningsbara lokaler uthyrda. Två skolor finns på ön, Nackademin i Makaronifabriken och Cybergymnasiet i nya kontorsbyggnaden och i delar av gamla kvarnen. Sedan 1998 används även den stora spannmålssilon på ön återigen för förvaring av spannmål. EU-kommisionen garanterar svenska bönder ett minimipris för sina grödor och svenska Jordbruksverket har i uppdrag att hitta förvaring för den överproduktion som sker i Sverige. 1998 tecknade man ett avtal med KF fastigheter om att få använda Kvarnholmens spannmålsmagasin. I omgångar har därför magasinerna sedan 1998 återigen varit spannmålsfyllda.²²³

Andra verksamheter på ön är bland annat inspelningslokaler i Spisbrödsfabriken. Här spelade TV4 under några år i slutet av 1990-talet in sin tv-serie Skilda världar, några år senare spelades även dokusåpan Big Brother in på Kvarnholmen. Idag finns kanske Sveriges största tv-studio på Kvarnholmen i det gamla bageriet. Där produceras exempelvis satirprogrammet ”Fredag hela veckan” samt kändisfrågetävlingen ”Sing-a-long”. Lokalen hyrs också ut för repetitioner inför musikturnéer och andra evenemang. I en annan lokal sänds kurdisk radio. I den gamla kvarnen finns även enskilda konstnärsateljéer och lagerlokaler som hyrs av mindre företag. Ett företagshotell har även etablerat sig liksom en cateringfirma.

221 Samrådsyttrande över *Detaljplan för del av Kvarnholmen, etapp 1 - Norra Kajområdet, Nacka kommun* Anna Silver, Länsstyrelsen i Stockholms län, dnr 4021-08-9278.

222 Yttrande över Detaljplan med tillhörande gestaltningsprogram för del av Kvarnholmen etapp 1 – norra kajområdet, Nacka kommun, Stockholms läns museum 2008-03-13.

223 Bäck, Elin, Nacka Värmdö Posten 1998-06-23 och samtal med Jan Eriksson, KF fastigheter 2007-07-06.

Samtliga företag har korta kontrakt i väntan på beslut om vad som skall hända med lokalerna.²²⁴

Inför starten av detaljplanearbetet 2007 bildade KF fastigheter i november 2006 ett nytt bolag tillsammans med exploateringsbolaget JM. Bolaget och därmed även Kvarnholmen, inklusive de bostäder som finns på ön, ägs därmed till hälften av JM och KF fastigheter.²²⁵ En bostadsrättsförening som verkar för att hyresgästerna ska få köpa sina bostäder har bildats.

I denna planeringsfas har det nya byggkonsortiet också jobbat med att förmedla sin vision om framtidens Kvarnholmen till framtida hyresgäster och boende. Att historien är någonting helt annat än framtiden tydliggörs i den broschyr som KF fastigheter tog fram 2006. Rubriken är ”Fantastiska utsikter” och broschyren består av vackra vyer över Stockholms innerstad, Fjäderholmarna och Djurgården. Budskapet kan tolkas som att det inte är platsen som sådan som är viktigt, utan läget i relation till andra närliggande platser i Stockholms innerstad. Kvarnholmen ska i framtiden inte längre vara ett isolerat brukssamhälle utan bli en ny stadsdel integrerad i Stockholm.

Ett exempel på en platskapande aktivitet i anslutning till Kvarnholmen som varken KF eller JM står för är Konstantin Irinas ideella arbete. Konstantin, som är en ung man boende i det intilliggande miljonprogramsområdet på Henriksdalsberget, har engagerat sig mycket i sitt bostadsområde. Han beskriver hur hans intresse för historia tidigare mest handlade om världshistoriens stora händelser, men hur hans intresse för den lokala historien väcktes av Kvarnholmen. Han ser också att de många historiska spåren på västra delen av Sicklaön kan vara en motbild som kan stärka invånarna på Henriksdalsbergets identitet. ”Jag ville inte att man skulle glömma historien. Jag tror att det är viktigt för många i dom här områdena som är från olika länder som alla har sin egen historia att också erbjuda den nya generationen någon slags historia. Dom skall känna sig stolta över sin historia”. På ett intressant sätt knyter Konstantin platsens historia till de människor som befolkar området idag. Hans engagemang har bland annat lett till att kontakt har knutits mellan gamla Kvarnholmenbor och dagens Henriksdalsinnevånare. Bildinsamlingsprojekt har startats och man har ordnat berättarkvällar i samarbete med Nacka hembygdsförbund och Hyresgästföreningen på Henriksdalsberget. Konstantin har också startat en webbsida (www.vastrasickla.se) där bland annat områdets historia presenteras.²²⁵ Vi tycker att det är både intressant och viktigt att lyfta fram detta engagemang och dessa aktiviteter eftersom de exemplifierar en annan form av historiebruk än det som olika företag och institutioner i alla de av oss studerade områdena använder sig av.

224 Arnborg, Beata, Svenska Dagbladet 1996-09-21 och ”Big Brother spelas in på Kvarnholmen” Svenska Dagbladet 2000-06-23.

225 www.kvarnholmen.com 2007-08-01.

Hästholmens båtsällskap. Ldng2008-0766

Nuvarande verksamhet i magasin 4 från 1970-talet: Saltsjöns lagerbotell. Ldng2008-0647

*Qvarnholmens skola
buserar i Munspelet.
Ldng2008-0665*

7. Analys

7.1. Omvandlingsprocessen

I studien över omvandlingen i de fyra utvalda områdena har några aspekter visat sig vara extra intressanta. Vi har särskilt intresserat oss för på vems initiativ omvandlingarna har framskridit och hur styrkeförhållandet mellan olika *aktörer* har växlat under omvandlingsprocesserna.

Vi har också studerat hur platserna har kommunicerats och marknadsförts under omgestaltningarna. Som en del av omvandlingsprocessen av ett industriområde till ett affärskomplex eller bostadsområde är *platskapandet* helt centralt. Historiebruket utgör en del av platskapandet och såväl kommun som fastighetsägare har ett intresse av att nya och gamla målgrupper får en förändrad syn på platsen. Här används också esteticeringen av områdena för att höja områdenas attraktionsvärde.

Den tredje aspekt vi särskilt fokuserat på är de kulturhistoriska värderingar och uttalanden som gjorts under omvandlingsprocesserna. Inte minst har vi velat studera hur värderingen av områdena har förändrats över tid. Ur ett antikvariskt perspektiv är det intressant att studera hur områdena har värderats vid olika tillfällen under processen och av olika aktörer. Det är naturligtvis framför allt antikvarier och arkitekter som skapat de kulturhistoriska värderingarna, men i ett antal fall har även politiker och den allmänna opinionen använt sig av kulturhistoriska argument i sina ställningstaganden.

7.1.1. Styrande aktörer

I inledningen presenterade vi de aktörer som är inblandade i en omvandling. Nedan ska vi utförligare diskutera några av dessa roller och analysera om det förekommer några skillnader i hur de har agerat i de olika omvandlingsprocesserna som vi har studerat.

Det finns flera exempel på att kommuner förvärvat industriområden när industriverksamheten har lagts ner. Det förekommer i synnerhet på mindre orter och där ett företag har haft en dominerande ställning. Inget av de fyra områden vi har studerat har ägts av kommunen utan det är istället olika fastighetsbolag som har ägt och utvecklat områdena.

Inom en kommunal förvaltning verkar många olika professioner med olika arbetsuppgifter. Förtroendevalda politiker av olika politisk färg påverkar verksamheten. I omvandlingsprocesserna har Nacka kommuns politiska ledning, stadsbyggnadsförvaltningen och i vissa fall även näringslivsfunktionen främst varit delaktiga. Olika viljor, tolkningar och ansvarsområden gör att kommunens agerande inte alltid är entydigt. Kommunen är dock en helt central aktör i omvand-

lingsprocessen. Kommunerna i Sverige har planmonopol vilket innebär att de styr över planläggningen och med hjälp av lagen kan reglera hur marken används. Nacka kommun har i omvandlingen av de fyra studerade områdena arbetat nära fastighetsägare, mot det gemensamma målet att få nya verksamheter till platsen.

I de fall som vi har studerat har kommunen inte själva drivit frågan utan snarare svarat på de förslag som fastighetsägarna har presenterat. Ett undantag var inledningsskedet av Augustendals omvandling till Nacka strand där initiativet kom från kommunen som var angelägen om att förverkliga sin vision för området. När planprocessen väl kom igång förefaller dock fastighetsbolaget ha varit mest drivande. Kommunen överlät till exempel åt dem att ta in konsulter för att utreda olika frågor.

När Nacka strand omvandlades fanns det en politisk oenighet som dock främst gällde fördelningen mellan arbetsplatser och bostäder. Från antikvariskt håll fanns det en stark kritik mot de första förslagen som man menade innebar en för hög exploatering och därmed hotade de värden som pekats ut i riksintresset.

Järla är det område där oenigheten var störst. Samtliga förslag som har presenterats har också blivit omdiskuterade. Det rådde inte politisk enighet och opinionen mot omvandlingsplanerna var i perioder kraftig. I arbetet med det förslag som kom att genomföras tog kommunen genom kommunantikvarierna och planarkitekten strid för kulturhistoriska värden och lyckades också genomdriva en högre grad av bevarande än vad fastighetsägarna inledningsvis önskade.

Även Atlas Copcos industriområde omvandlades utifrån fastighetsägarens visioner. Fastighetsägaren har i olika sammanhang framhållit det goda förhållande man haft till högsta kommunledningen. Att kommunen, trots att det inte fanns formulerat, stöttade de visioner som fastighetsägarna hade finns det ingen anledning till att ifrågasätta. Förtroendet som växte fram mellan Ljungberggruppen och Nacka kommun gjorde att kommunen till en viss del kunde luta sig tillbaka. Inte minst som Ljungberggruppen samarbetade med byggnadsantikvarierna på Nyréns arkitektkontor som åtnjöt ett stort förtroende av kommunens tjänstemän. Kommunen kom också att bli en stor hyresgäst hos Ljungberggruppen då man beslöt att utveckla den gamla Dieselvekstaden till kulturhus med bibliotek och annan kommunal barn- och ungdomsverksamhet.

Det är intressant att notera att omvandlingen av Atlas Copcos område beskrivs som harmonisk och här förekom inte heller någon lokal opinion mot omvandlingsplanerna. Kanske beror det på att bland de ombildade områdena så är det fastighetsägaren i Sickla köp kvarter som tydligast talar om den äldre bebyggelsens kulturhistoriska värde. Kanske ledde konflikterna i Järla till att man förhöll sig på ett annat sätt när det var dags för omvandlingen av Atlas Copcos område.

På Kvarnholmen har KF-arkitekter varit initiativtagare och drivande medan kommunens engagemang har varierat. Förslaget att etablera högskolor på Kvarnholmen var exempelvis något som kommunen lade ner mycket arbete på. Det skede av omvandlingsprocessen som pågått under denna studie har initierats och

letts av byggkonsortiet som dock har nära och täta kontakter med kommunledningen.

Inom kommunen finns olika åsikter om hur den befintliga bebyggelsen på Kvarnholmen ska användas, i vilken utsträckning den får förändras och vad som kan bevaras. Det finns en oro för hur omvandlingen kommer att påverka de boende på Kvarnholmen, men när vi avslutade vår studie hade någon opinion mot förslagen ännu inte hörts i någon större omfattning. En sådan kanske träder fram när planerna kommit längre.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att i samtliga fall har fastighetsägarna och byggföretagen styrt omvandlingsprocessen även om kommunen har varit en viktig samarbetspart.

7.1.2. Platsskapande marknadsföring

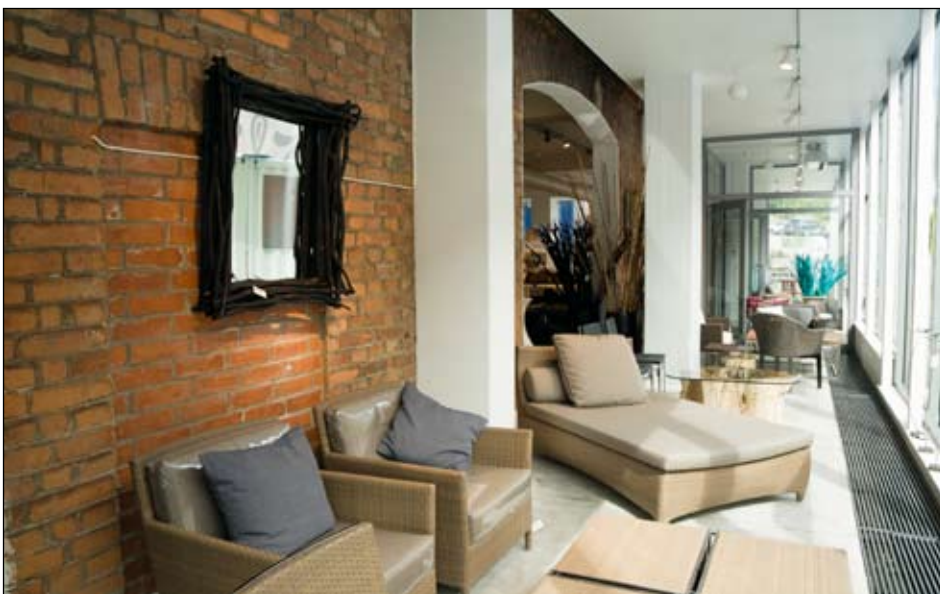
I rapportens inledning presenterades begreppen historiebruk samt rum och plats. I det följande vill vi applicera dessa begrepp på våra undersökningar. Vi för samman historiebruk och platsskapande och diskuterar hur historien brukas i platsskapandet och när platserna marknadsförs.

Platser skapas av människors aktiviteter, berättelser, minnen och känslor, men också av ekonomiska och sociala villkor. Att fastighetsägarna förhåller sig till platsens historia vid omvandlingen av områdena är extra tydligt när det handlar om platsskapande och platsmarknadsföring. När en industri blir ett bostadsområde är det inte bara en omvandling av den fysiska miljön som sker. Det sker också en mer eller mindre genomgripande omkodning av områdets innehåll där immateriella aspekter som uppfattning och upplevelse spelar en lika stor roll som de materiella. Den tänka målgruppen måste attraheras av platsen och vilja flytta dit för att de nya bostäderna ska gå att sälja eller hyra ut. Gäller det ett kommersiellt centrum gäller det förstås att företag skall vilja etablera sig på platsen och att kunder skall kunna lockas dit. Platsens historia har visat sig vara ett verkningsfullt medel när man mejslar ut ett områdes profil.

Samtliga fyra områden präglas av starka fastighetsägare som är medvetna om vikten av att ha en tydlig marknadsanpassad profil och vision. I dessa visioner manifesteras industriepoken i olika hög grad och på något olika sätt. Historiebruket varierar. Ett historiebruk som betonar ett avstånd till historien och att det förflutna är ett främmande land är den aspekt som tydligast slår igenom, såväl i den fysiska gestaltningen som i de formuleringar som fastighetsägare och arkitekter använder, vid de platser som vi har undersökt. Historien är något ganska avlägset och obegripligt som skänker platsen en allmän känsla av autenticitet snarare än den berättar något om det förflutna.

I omvandlingen av Atlas Copcos industriområde i Sickla har ägaren knutit an till Atlas Copcos framgångar samtidigt som man varit tydlig med att man velat utveckla området till något bättre. Under industriepoken var området en "sluten värld" och en av målsättningarna med omvandlingen var att göra platsen tillgänglig för fler. Ldng2008-0290

I bottenvåningen på ett av kontorshusen kan man se tydliga spår av en äldre byggnad som inrymt verkstadslokaler. Det nya huset byggdes över verkstadsbuset och härmed kunde man spara verkstadsbyggnadens fasad inuti den nuvarande byggnaden. Idag finns här en inredningsbutik där ett av interiörinslagen utgörs av den gamla verkstads-muren. Ldng2008-0276

Fabriksarbetarna som en gång befolkade industriområdet i Sickla flimrar förbi i periferin som exotiska inslag. I gallerian ges kunderna en inblick i traversföraren Lambert Wahlbergs liv genom ett väggmontage med citat från hans dagbok. Utvalda betraktelser får gestalta livet på fabriken och presenterade mitt i kommersen förstärker de närmast bilden av det förflutna som ett främmande land. Ldng2008-0282

Webbsidorna för Nacka strand, det område som har stått klart längst, ger ingen tydlig koppling till platsens historia. Ägaren AP-fastigheter riktar istället fokus mot närheten till vattnet, miljötänkandet och utbudet av restauranger och caféer. Ett av företagen i Nacka strand använder sig dock av industriarvet i sin marknadsföring. Factory beskriver sina lokaler med orden: ” unika fabrikslokaler”/ .../”med gammal industrikaraktär”. Det är framförallt en av industriepokens framåtanda, originalitet, entreprenörskap och uppfinningsrikedom som lyfts fram och knyts till företaget image.

I Järla får de två ”nationalhjältarna”, Gustaf Dalén och Gustaf de Laval dominera bilden av tiden då området var präglad av industrin. I synnerhet presenteras Dalén utförligt trots att han bara var verksam där en kortare tid. Gustaf Daléns närvaro har också förstärkts på platsen genom att en AGA-fyr från Fårösund har placerats vid områdets nya strandpromenad utmed Järla sjö. Etnologistudenten Elin Christiansson kommenterar fenomenet i sin analys av kulturarvsbruket i Järla Sjö och noterar att den lokala historien är nedtonad och att ljuset istället riktas mot den industriella produktionens nationella och internationella betydelse. Enskilda individer som Dalén och de Laval hamnar i rampljuset medan minnet av de arbetare och tjänstemän som befolkade området under industriepoken bleknar alltmer.²²⁶ Samtidigt poängteras tydligt ett avstånd till den ruffiga period av blandverksamhet som området tidigare har varit starkt förknippad med.

226 Elin Christiansson 2008.

Av de områden vi har studerat är Sickla köp kvarter utan tvekan den plats där man arbetat mest med att på olika sätt marknadsföra platsen med hjälp av dess historia. Ägaren Ljungberggruppen såg redan i ett tidigt skede att områdets speciella karaktär var en faktor som man skulle kunna använda sig av för att göra området intressant och attraktivt. Ur marknadsföringssynpunkt såg Ljungberggruppen en fördel med många bevarade byggnader. Det leder till att området rent fysiskt skiljer sig från andra köpcentra.

I sin omvandling av Atlas Copcos industriområde valde Ljungberggruppen att knyta an till områdets lyckosamma industrihistoria och man insåg att områdets ständiga arkitektoniska förnyelse var något att värna och bygga vidare på. Samtidigt var man tydlig med att Ljungberggruppen ville utveckla området till något ännu bättre. Under industriepoken var området en ”sluten värld” och en av Ljungberggruppens målsättningar med omvandlingen var att göra platsen tillgänglig för fler och att därmed tillgängliggöra platsens industri- och kulturhistoriska arv.²²⁷

I Sickla köp kvarter är det avskalade och industrimässiga viktiga beståndsdelar i marknadsföringen av miljön, men också det som områdets besökare och anställda lyfter fram som kvaliteter. Gamla murar blir en länk till gångna tider, även om det är oklart vilken verksamhet den en gång omgärdat. Intresset för platsens aktiviteter och levnadsöden lyser med sin frånvaro och är inte heller något som behandlas i Nyréns antikvariska utredning. Fabriksarbetarna som en gång befolkade industriområdet flimrar förbi i periferin som exotiska inslag. I gallerian ges kunderna en inblick i traversföraren Lambert Wahlbergs liv genom ett väggmontage med citat från hans dagbok. Utvalda betraktelser får gestalta livet på fabriken och presenterade mitt i kommersen förstärker de närmast bilden av det förflutna som ett främmande land. Utöver detta lyfter ägaren Ljungberggruppen också gärna fram det italienska arvet från arbetskraftsinvandringen på 1960-talet.²²⁸ Att arbetskraftsinvandringen i lika hög grad bestod av personer från Finland och Jugoslavien är inget som lyfts fram och är ett exempel på att bruket av historia alltid innehåller element av såväl synliggörande som av glömska.

I den process som startade 1992, då KF-fastigheter lade fram de inledande visionerna för Kvarnholmens framtid har man på olika sätt använt historien. I kortfilmen ”Kvarnholmen – historia och framtid” är huvudbudskapet att KF har en strävan att bygga vidare på den tradition som finns i ”gamla kvarnens väggar” och skapa en stadsdel som ska fortsätta leva och förfinas. Boende och besökare kommer att erbjudas både historia och framtid. 1993 tog KF också tillsammans med kommunen fram en broschyr som också, inte minst bildmässigt, understryker den tradition som den gamla kvarnens tegelmurar förmedlar.

Bebyggelsen på ön lyfts fram som en tillgång som skänker platsen tradition och stabilitet. I underlaget till det parallella arkitektuppdraget som utlystes 2002 visar

227 Intervju med Anders Nylander, VD Atrium Ljungberg.

228 *När italienarna kom hit*, reklamskrift för Sickla Köp kvarter 2008, Atrium Ljungberg.

företaget sin önskan om att upprätthålla ”KF:s arkitekturhistoriska arv”. Avsikten är att bygga vidare på en tradition av ”kontinuerligt nyskapande” och låta den nya bebyggelsen ” spegla det bästa från vår tid”.²²⁹ Sedan 2006 ingår KF-fastigheter i konsortiet Kvarnholmen Utveckling AB tillsammans med JM och det blir intressant att se om KFs intresse för platsens historia även fortsättningsvis kommer att vara en viktig faktor i utvecklingen av området.

7.1.3. Kulturhistoriska värderingar över tid

Under omvandlingsprocesserna har flera olika kulturhistoriska värderingar av bebyggelsen i respektive område genomförts. För dessa utredningar har fristående konsulter anlåtats utom den första av Atlas Copcos område i Sickla 1992 som gjordes av kommunantikvarien.

Det är mycket tydligt att förståelsen och intresset för industriarv har ökat under den period vi studerat. I Järla var omvandlingsprocessen långdragen och kulturmiljövårdande institutioner lämnade synpunkter vid flera tillfällen. I början av 1970-talet framhöll länsantikvarien värdet hos Järla gård och den fornlämning som finns på området men hade ingenting att invända mot planförslaget som innebar att alla industribyggnader revs. Inte heller då planen 1980 tillstyrktes tillmättes industribyggnaderna något kulturhistoriskt värde. Kommunens kultur nämnd uttalade sig för ett bevarande av miljön kring herrgården, men nämnde ingenting om industribebyggelsen.

Nästa gång omvandlingen av Järla var aktuell, 1989, var perspektivet däremot helt annorlunda. Då fastslog länsstyrelsen att ”Järla industriområde utgör ett mycket väsentligt inslag i Nackas bebyggelseutveckling och är också av stort industrihistoriskt intresse.”²³⁰ Man invände även mot rivningen av marketenteriet och några bostadshus. Läns museet instämde i Länsstyrelsens yttrande men framhöll att även provrumsbyggnaden, två kraftcentraler och ångskorstenen som alla klassats som omistliga borde bevaras.

När det gäller Nacka strand och Kvarnholmen har de antikvariska myndigheterna haft en naturlig ingång och en starkare förhandlingsposition på grund av att områdena ligger inom riksintresse för kulturmiljövården – Stockholms inlopp. Den starka kritik som Stockholms läns museum, Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet riktade mot de första planförslagen i Nacka strand vid mitten av 1980-talet ledde till att planerna förändrades både när det gällde täthet och bebyggelsens höjd. De antikvariska instanserna tryckte entydigt på områdets industrihistoriska värde och betonade att samtliga byggnader borde bevaras. Redan 1985, när Länsstyrelsen yttrade sig första gången, betonades områdets stora industrihistoriska betydelse.

229 *Affärsplan Kvarnholmen* Temaplan m fl 31 januari 2002.

230 Länsstyrelsen i Stockholms län, Samrådsyttrande 198903017, Nacka kommunarkiv Dp128.

Ett tydligt exempel på hur de kulturhistoriska värderingarna svängt under omvandlingsprocesserna är skorstenen i Järila sjö. I början av 1970-talet hade länsantikvarien inga synpunkter på att det dåvarande planförslaget innebar en rivning av samtliga industribyggnader. Inte heller 1980 då planen tillstyrktes tillmättes industribyggnaderna något kulturhistoriskt värde. 1989 hade perspektivet svängt. Nu värderades industribyggnaderna högt och bl a skorstenen klassades som omistlig. Ldng2008-0408

Idag är skorstenen riven. Man lyckades från antikvariskt håll övertyga fastighetsägaren om ett bevarande. Men eftersom skorstenen fick stå oanvänd så blev den till en fara för de boende i området då bitar av tegel frostsprängdes och föll ner. Ldng2009-0608

Ett viktigt kommunalt dokument som visar när industrihistoria formellt sett blev kulturarv i Nacka är det kulturmiljövårdsprogram som publicerades 1987. I detta lyfts industrihistoriska värden fram i såväl Augustendal/Nacka strand som Järla och på Kvarnholmen. Atlas Copcos område, som då fortfarande användes av företaget, nämns endast i den del som beskriver Nackas industrihistoria.

Under andra hälften av 1980-talet genomfördes kulturhistoriska utredningar med värderingar av bebyggelse i Järla och i Augustendal/Nacka strand. Dessa utredningar har många likheter. Det är främst byggnadernas arkitektur som behandlas. Mest uppmärksamhet ägnas åt exteriörerna, utformning och material som beskrivs utförligt. I de flesta fall värderas de äldsta byggnaderna högst. Förråd och annan kringbebyggelse ges en lägre värdering. De tidiga inventeringarna av Atlas Copcos område och Kvarnholmen påminner också om 1980-talets inventeringar.

Detta perspektiv har i viss mån förändrats när vi närmar oss 2000-talet. Omvandlingsprocesserna för Kvarnholmen och Atlas Copco kom igång först under 1990-talet. Dessa områden har värderats flera gånger. De första utredningarna påminner om de från 1980-talet genom att de helt fokuserar på byggnaderna. Undersökningarna i Järla, Sickla och Kvarnholmen, som gjordes under senare delen av 1990-talet ser i högre grad de enskilda byggnaderna som delar av en hel industrimiljö. Det medförde exempelvis att yngre byggnader gavs ett större värde samt att en större andel av bebyggelsen värderades högre. Sammanhanget i vilket byggnaderna har tillkommit fick ett större genomslag i de senare inventeringarna. Detta vill vi tolka som en förändring i synen på kulturarv i allmänhet och industriarv i synnerhet. En förklaring till detta kan också vara att flertalet av de senare antikvariska arbetena har gjorts av samma antikvariska konsultbyrå, Nyréns Arkitektkontor och därmed utförda efter samma värderingsmodell.

Vad som dock inte utförligt beskrivs i någon av de antikvariska utredningar som tagits fram är hur bebyggelsens funktion styr utformningen samt vilken maskinell utrustning som använts. Hur har material och färdiga produkter kommit till och från området? Hur har produktionen löpt i de olika byggnaderna? Finns någon maskinell utrustning bevarad? Det sägs heller inte någonting om sociala aspekter av industrierna som produktionsmiljö, hur många som har arbetat på området, arbetskraftsinvandring etc. Det leder till att det som bevaras främst förmedlar en generell industrikaraktär – inte någonting om industrins specifika produkter eller tillverkningsprocesser.

De fristående antikvariska konsulterna har utövat inflytande på ett annat sätt än de antikvariska myndigheter som under processerna framfört synpunkter på detaljplaner och andra dokument genom att svara på remisser. Konsulterna har som regel genom sina utredningar och bedömningar haft stor betydelse för vad som bevarats. Trots att de områden vi har studerat skiljer sig mycket åt, både beträffande användning och utformning, har i samtliga fall en stor andel av de byggnader som tillskrivits ett högt kulturhistoriskt värde bevarats, om än på olika

sätt. Det går därför att säga att det antikvariska inflytandet har varit stort när det gäller just bevarandet av byggnader.

7.2. Områdena idag

I analysen av hur områdena ter sig idag är bebyggelsen i fokus. Ur ett antikvariskt perspektiv är det intressant att undersöka enligt vilka principer den fysiska miljön tillvaratagits. Ett bevarande av en byggnad kan se ut på många olika sätt. Vi intresserar oss också för den bebyggelse som tillkommit i de fyra områdena. Även här går det att urskilja olika förhållningssätt hos arkitekterna och byggherrarna som kan kopplas till såväl historiebruk som platsskapande. Hur detta uppfattas av dem som använder de omvandlade områdena kommer vi också att behandla här.

Det går att se en trend i vad som har byggts nytt i de fyra studerade områdena. Under 1980-talet byggdes kontor och arbetsplatser medan 1990-talet framförallt innebar satsningar på bostäder. Det hänger självklart samman med utvecklingen i Nacka och hela stockholmsregionens konjunkturen. Under de senaste decennierna har också vattennära boende blivit mycket efterfrågat och tre av områdena i denna studie ligger mycket bra till ur denna aspekt. Fastighetsägarna har naturligtvis varit en del av denna utveckling och har självklart planerat och byggt det som efterfrågats mest.

Platsskapandet handlar i stor utsträckning om hur fastighetsägarna kommunicerar sina områden till omvärlden. Dagens brukare är också delaktiga i samma process men brukar historien på ett mer osynligt sätt. Boende eller affärsidkare känner ibland till mycket om områdenas historia medan andra inte alls uppfattar att de rör sig i en gammal industri.

7.2.1. Bevarad bebyggelse

Även om olika aktörer kan vara ense om att ett område bör bevaras kan det råda vitt skilda åsikter om vad ett bevarande innebär. En avgörande faktor kan vara på vilket sätt man vill bruka historien. Är det den autentiska byggnaden så som den såg ut när den byggdes som man vill bevara eller är det spåren efter de olika verksamheter som har ägt rum där? Spännvidden går från att bevara specifika byggnader till att värna hela områdets karaktär.

När det pågår produktion i en industrianläggning sker ständiga förändringar. Äldre byggnader får ge plats åt yngre när produktionen eller utrustningen förändras. Om området omvandlas är det ofta anläggningarnas huvudbyggnader som återanvänds medan förrådsbyggnader och magasin – som ofta har utgjort en stor del av de äldre industrianläggningarna försvinner. Äldre byggnader beva-

Traverser har i många fall bevarats i de äldre industribyggnaderna. Dessa berättar dock inget om verksamheten som ägde rum. I Turbinhallen i Järila sjö hänger en travers i taket ovanför restaurang Cliff Barnes. Ldng2008-0543

I Nacka strand och som här i Järila sjö bevarades i första hand sekelskiftesbyggnader när områdena omvandlades. Industriernas glansperiod och gedigna byggnadsverk var i fokus. Bevarandet tog fasta på industriernas storhetstid utan kompletterande berättelser om arbetsförhållanden och livet vid industrin. Industrimiljöerna användes som något exotiskt, något som ligger långt tillbaka i tiden och som man inte behöver förstå. Ldng2008-0398

ras i större utsträckning än yngre, det är också de som ofta tillskrivs störst kulturhistoriskt värde i antikvariska undersökningar. Det förekommer ytterst sällan att en komplett anläggning har bevarats, ens i museala sammanhang, och i de fallen det har skett rör det sig om småskaliga miljöer.

Ibland sparas någon detalj av utrustningen. Redan vid sekelskiftet 1900 hände det att man lyfte ut en del av utrustningen från fabriken, placerade det utanför och lät det bli ett monument som påminde om tidigare verksamhet i anläggningen. Under senare tid och även i de områden som vi har studerat finns flera exempel på att traverser har bevarats på ett snarlikt sätt. De hänger i taket och kan fortsätta ge lokalen en industrikaraktär utan att vara i vägen för den nya verksamheten. Traverser har dock använts i många olika slag av industrier och en travers säger därför mycket lite om den specifika verksamhet som har ägt rum där den hänger. Den kan snarare sägas representera industri i allmänhet och ger i industrihistoriska sammanhang kanske främst samma autentiska eller symboliska upplevelse av ”gammalt” som en gammaldags gatlykta eller telefonkiosk.

Med Aronssons terminologi är synsättet att ”historien upprepar sig inte” tydligast även i användandet av den fysiska miljön i de fyra områdena. Denna grundberättelse och form av historiebruk är dominerande i den antikvariska praktiken. Även om likhet över tid och människors gemenskap över seklerna kan framhållas är det lättare att argumentera för att någonting som inte kan upprepas bör bevaras. Det blir unikt. Det finns också ett tydligt inslag av grundberättelsen guldålder – ”det var bättre förr” – i antikvariska sammanhang. Äldre bebyggelse är mer värdefull än yngre och äldre byggnadsteknik och material är bättre än mer moderna.

Att historien inte upprepar sig utan snarare är ett främmande exotiskt land är tydligt när det gäller det fysiska bevarandet i de områden vi studerat. I omvandlingen av Nacka strand kring år 1990 fanns exempelvis en tydlig tendens att värdesätta och behålla bebyggelsens äldsta delar. Vissa utvalda objekt fick bära minnet av en lång och händelserik industriepok. De införlivades i den nya miljön som kvalitativa och aningen exotiska inslag. Deras placering mitt bland den moderna bebyggelsen där förbindelsen till vattnet är borta gör dem svårtolkade och understryker det exotiska och främmande men samtidigt gedigna och trygga.

I både Nacka strand och Järla bevarades i första hand byggnader från förra sekelskiftet. Industriernas glansperiod och gedigna byggnadsverk var i fokus. Begrepp som industrikaraktär användes i positiv bemärkelse av arkitekter och fastighetsägare. Vad industrikaraktären bestod av var däremot ofta vagt framställt. Det gäller för övrigt även hur kulturhistoria definieras – eller snarare inte definieras – inom kulturarvsektorn.²³¹ Bilden av en allmän teknik- och industrihistoria utan koppling till råvaror, arbetskraft, produkter eller avsättningsmarknader tonade fram.

231 Rosander & Ulfstrand (2003) s. 66ff.

Under senare år har utvecklingen gått mot att bevara industriområdenas struktur och helhetskaraktär istället för vissa framstående byggnadsverk. I Sickla har produktionshallarna från mitten av 1900-talet omvandlats till gallerior och områdets riktning längs Saltsjöbanans järnvägsspår är fortfarande tydlig. L.dng2008-0241

I de nya kontors- och bostadsområden som tog form i Nacka strand och Järla sjö användes industrimiljöerna som något exotisk, något som ligger långt tillbaka i tiden och som man inte behöver eller kan förstå. Bevarandet tog fasta på industriernas storhetstid utan några kompletterande berättelser om arbetsförhållanden och livet vid industrin. Fastighetsägarna var självklart medvetna om att industriarbetarnas liv inte är något att avundas och att utvecklingen går framåt. Här finns en ambivalens i skildrandet av sekelskiftet 1900 som tydligt visar hur Aronssons begreppspår ”guldålder” och ”framsteg” hela tiden tangerar varandra.

I Järla framhävs industribyggnaderna mer och ger ett större platskapande värde än i Nacka strand där de hukar omgärdade av de nya stora byggnadskropparna. I och med att den nya bebyggelsen i Järla har en mindre skala framträder industribyggnaderna tydligare, men det sätt som den nya bebyggelsen har placerats på bryter mot den struktur som var.

Under senare år har utvecklingen alltmer gått mot att bevara industriområdenas struktur och helhetskaraktär istället för vissa framstående byggnadsverk. Industriella drag tillåts tala på ett mer avskalat och ursprungligt sätt. Ett sådant exempel är Sickla köpkvarter, där produktionshallarna från mitten av 1900-talet omvandlats till gallerior och områdets riktning längst Saltsjöbanans järnvägsspår är mycket tydlig. Strävan är att bevara delar som speglar industrins successiva framväxt och med autentiska referenser visa på den ständiga förändring som är representativ för just industriområden. Rustika tegelmurar, gedigen arkitektur, råa material och mäktig takhöjd är nyckelbegrepp som används för att beskriva

områdets inneboende karaktär. I valet av dessa karaktärsskapande element sker samtidigt en estetisering av området.

Trots utvecklingen mot en mer nyanserad syn på värdena i industriarvet och dess historia intar ekonomiska intressen och moderna krav på tillgänglighet och funktion en avgörande roll i omvandlingsprocesser. Exploatörens vision för området spelar vanligtvis också en betydande roll för dess gestaltning. I Sickla har även yngre industribyggnader tillmätts ett värde och återanvänts för nya ändamål på fastighetsägarnas initiativ. Där presenteras nybyggnation och gestaltning som en förädling av de industrikomponenter som uppskattas gestaltningsmässigt, det vill säga tegel, järn och glas. Samtidigt är grundtanken att skapa samtida arkitektur som tydligt talar sitt eget språk.

7.2.2. Ny bebyggelse och gestaltning

Den bebyggelse som tillkommit under omvandlingen av de fyra aktuella områdena förhåller sig mer eller mindre aktivt till den äldre bebyggelsen. För besökare i Nacka strand och Järla sjö kan det vara svårt att avläsa områdenas industrihistoria trots att en stor del av industrianläggningarna finns kvar. Här har nyexploateringen varit relativt stor och riktlinjer och rumsligheter har förändrats på ett markant sätt.

Vid omvandlingen av Nacka strand var ägarnas mål att skapa ett attraktivt område där boende och arbete blandades. Området gestaltades på ett sätt som kom att uppfattas som exklusivt, exempelvis satsades det stort på konst i närmiljön. Det exklusiva anslaget i kombination med god service och goda kommunikationer var ett sätt att konkurrera med innerstaden. Läget med utsikt över vattnet, Djurgården och inloppet mot Stockholm var kvaliteter som antogs kompensera det relativt stora avståndet till Stockholms city. Bevarandet av de äldre industribyggnaderna kan också ses som ett led i strävan efter det exklusiva, de ger området en unik prägel och karaktär. Samtidigt kan man i den fysiska gestaltningen som tog form runt 1990 ana en oro över att förknippas med industrins mörka sidor som låg status, smuts och slit.

Industribyggnaderna framhävs inte, utan tvärtom är de på många platser skymda av de nya och betydligt större kontors- och bostadshusen. Det gör det svårt att upptäcka dem och än svårare att förstå hur området en gång har sett ut och använts.

Att tillrättalägga närmiljön kan därför tolkas som ett sätt att markera avståndet till platsens historia. Planteringar, stensättningar är återkommande inslag i Nacka strand som direkt bryter med den produktionsmiljö som fanns där tidigare. Just greppet att skapa en välordnad inramning till industrins bebyggelse är typiskt för hur industrimiljöerna hanterades under 1980-talet och kan jämföras med delar av industrilandskapet i Norrköping och de fragment av äldre bebyggelse som finns kvar i Södra stationsområdet i Stockholm.

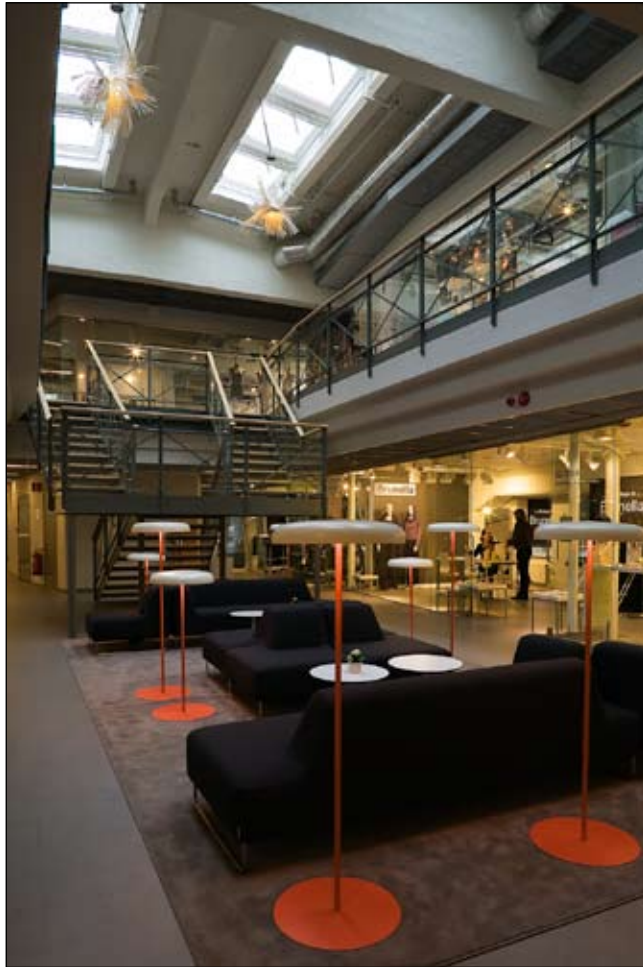
När Nacka strand omvandlades utsmyckades området med konst och de äldre fabriksmiljöerna som bevarats ramades in av vackra planteringar och fontäner. Att ge området en välordnad inramning är ett tidstypiskt sätt för hur forna industriområden omvandlades på 1980-talet och kan tolkas som ett sätt att markera avstånd till platsens historia. Ldng2008-0585

Nyréns arkitektkontor har varit en viktig aktör i Nacka strand då deras förslag vann när området skulle omvandlas 1985. I Johan Nyréns gestaltning kan man se tydliga historiserande och postmodernistiska drag då den nya kontorsbebyggelsen lånar sitt uttryck från de äldre fabriksbyggnaderna. Arkitekten plockar former från den befintliga bebyggelsen för att knyta an och i viss mån fortsätta tala samma arkitektoniska språk. Ldng2008-0569

I Nacka strand var arkitekten Johan Nyrén en viktig aktör och hans vision ligger till stora delar till grund för hur området kom att gestaltas. Nyréns Arkitektkontor vann tävlingen om hur området skulle omvandlas 1985. Tanken var att ny bebyggelse skulle knyta an till de äldre byggnaderna. Den ambitionen märks bland annat i kontorsbebyggelsens tegelfasader och järnbalkar. I denna gestaltungsidé kan man se ett postmodernistiskt drag. Arkitekten plockar former från

*Turbinhallen i Järla
sjö har förvandlats till
Stockholm modecenter.
Hyresgästerna tycker att
miljön, som bär spår av
den gamla, råa fabriken
signalerar något nytt, ung-
domligt, spännande och
tidlöst. Industrielementen
i interiören knyter an till
en urban storstadsestetik
där industrihistorien blir
ett miljöskapande inslag.
Ldng2008-0536*

den befintliga bebyggelsen för att knyta an och i viss mån fortsätta tala samma arkitektoniska språk.

Järla omvandlades med en tydlig ambition att skapa en miljö inspirerad av ”stads-
typen småstad”. Småstaden Arkitekter som gestaltat området beskrev ”småsta-
den” som en blandning av verksamheter som skapar trygghet med människor
i rörelse olika tider på dygnet. I konceptet förordades bebyggelse ”i mänsklig
skala; inte för stora kvarter och inte för höga hus”. Det är alltså en generell idé
om småstaden snarare än platsens, det vill säga Järlas historia som är den främsta
inspirationskällan.

Men arkitekternas ambition var också att ge den nybyggda småskaliga miljön
autentisk stadskaraktär med hjälp av den äldre bevarade industribebyggelsen,
”bevarade byggnader och andra historiska lämningar ger många värden till den
fysiska miljön och det ger oss en kontakt med vår historia”. Att det fanns ett
intresse i projektgruppen för platsens industrihistoria är också tydligt. Håkan
Jersenius, delägare i Småstaden Arkitekter, gjorde inför omvandlingen en film
om områdets historia. Intresset för industrihistorien och projektgruppens syn på

I Sickla har man varit mån om att bevara industrimiljön som helhet och samtidigt har man medvetet strävat efter att de nya byggnaderna och tillbyggnaderna skall vara väl läsbara i miljön. Man har velat skapa nya värden genom mötet mellan samtidens arkitektur och platsens kulturhistoria. Exempel på detta är det runda parkeringshuset vid Markusplatsen samt luftverkstadens påbyggnad. Ldng2008-0218

stadsplanering och samhällsbyggande är faktorer som kom att präglade hur området gestaltades.

Man kan dock se flera gestaltningsprinciper med koppling till industribebyggelsen i Järla. Som nämnts tidigare har Stockholm Modecenter flyttat in i Turbinhallen och Ättiksfabriken i jämförelse med de lokaler från 1980-talet som de lämnade vid Liljeholmen uppskattar många av de företag som har så kallade show-rooms i Järla de gamla industrilokalerna. För dem är kanske industribebyggelsen främst en estetisk upplevelse. En estetik där begrepp som rå, fabrik och gammal kombineras med en modern inredningsarkitektur och tillsammans signalerar något nytt, ungdomligt, spännande och tidlöst. Restauratören som driver restaurang och catering i turbinhallen beskriver lokalerna som: ”råa men kaxigt charmiga”. Det är intressant att notera att medan utomhusmiljön i Järla använder områdets historia till skapandet av en ombonad och trygg småstadskänsla – den centralt belägna turbinhallen kan liknas vid kyrkan mitt i byn – anknyter Modecentrets interiör med sina framträdande industrielement istället till en urban, och global, storstadsestetik, där industrihistorien utgör ett miljöskapande inslag.

I Sickla köp kvarter är som nämnts målsättningen att tillvarata fysiska värden från hela industrins period påtaglig. En stor andel byggnader är sparade och stor hänsyn togs till den antikvariska förundersökningen. Vid tillbyggnad och nybyggnad har man dock varit mån om att skapa nya värden genom möten mellan samtida arkitektur och platsens kulturhistoria. Visst har befintliga tegelmurar och de råa materialen inspirerat arkitekterna men inte lika tydligt som i Nacka strand. Stilen

i Sickla köp kvarter är mer nymodernistisk vilket delvis hänger samman med att rådande stilideal i allmänhet har blivit mer modernistiska. Områdets karaktärsbyggnad, glaspåbyggnaden på luftverkstaden, och den nya glasbyggnaden mellan luftverkstaden och områdets östra del visar tydligt arkitekternas ambition att skapa ny arkitektur utan referenser till befintligt formspråk. Det runda parkeringshuset som kompletterat inramningen av Markusplatsen är ytterligare ett exempel på detta. Samtidigt är planformen för Sickla fortfarande i princip densamma som under industriepoken, ett uttryck för ett medvetet bevarandearbete.

I Sickla kom Nyréns Arkitektkontor tidigt in i processen. Under förnyelsearbetet har Ljungberggruppen i flertalet fall anlitat Nyréns, som därmed har varit tongivande i gestaltningen av både befintliga miljöer och nybyggnationer. De antikvariska frågorna fanns genom Nyréns Arkitektkontor med redan i startskedet och har legat till grund för det synsätt som har varit vägledande under omvandlingen. Genom antikvarisk medverkan fick området en helt annan utformning än det hade fått annars, anser Nyréns själva. Den högre graden av bevarande i Sickla köp kvarter hänger också samman med att det inte har bebyggts med bostäder. Det är lättare att återanvända verkstadslokaler som gallerior än som bostäder.

7.2.3. Uppfattningen om områdena idag

Hur uppfattas då de områden som har blivit resultatet av bevarande och nygestaltning?

Vi har ställt frågor kring hur människor upplever dagens miljöer och de spår av industriell verksamhet som finns kvar. Intervjuer har endast genomförts i Järla och Sickla, men har vänt sig till såväl de som har sina rötter i områden som till mer flyktiga besökare.

För besökare i Sickla kan det vara svårt att tillgodogöra sig områdets historia. Genom att lyssna till spridda röster i Sickla Galleria framgår tydligt att miljön uppfattas som dubbeltydig. Många antar att hela komplexet är nybyggt trots den omotiverat höga takhöjden och de kvarvarande traverserna. Området runt Marcusplatsen är av förklarliga skäl lättare att avläsa. Där finns en samlad industrimiljö med äldre byggnader som har tydliga ålderdomliga industridrag. Kanske kan det vara så att sekelskiftets industribyggnader har blivit norm för industriarkitektur i allmänhet, eftersom allt därefter under så lång tid har negligerats.

I Sickla finns en kontinuitet i företagande som skapar en koppling till historien och håller liv i arbetarnas minnen. Nacka hembygdsförening försöker genom rundvandringar återuppliva verkstadsarbetet i de till shoppinggallerior ombyggda lokalerna. Företrädare för föreningen är positiva till omvandlingen och den uppfräschning det har inneburit för området, men efterlyser t ex skyltning som skulle vara en god hjälp till en ökad förståelse för områdets historia.

I Järla sjö har fastighetsägaren/ bostadsrättsföreningen tagit fram skyltar som återger en mer allmänt hållen industri- och teknikhistoria. Områdets historia be-

För besökare i Sickla kan det vara svårt att tillgodogöra sig områdets historia. Många antar att hela komplexet är nybyggt trots den omotiverat höga takhöjden och de kvarvarande traverserna. Ldng2008-0284

Området runt Marcusplatsen är av förklarliga skäl lättare att avläsa. Där finns en samlad industrimiljö med äldre byggnader som har tydliga ålderdomliga industridrag. Kanske kan det vara så att sekelskiftets industribyggnader har blivit norm för industriarkitektur i allmänhet, eftersom allt därefter under så lång tid har negligerats. Ldng2008-0226

skrivs också kort på deras hemsida. Men ofta spelar historien och i synnerhet industrihistorien endast en obetydlig roll när Järsla presenteras för boende och besökare. Istället beskrivs området som en idyllisk småstad vid vattnet med gator och gränder, en bild som rimligtvis präglar hur nyinflyttade ser på sin nya boendemiljö. Enskilda industribyggnader uppfattas generellt som intressanta trots att det saknas kunskap om hur de har använts och av vilka de varit befolkade. Ledtrådar till bruket och livet är ofta inte längre direkt tillgängliga då interiörerna vanligtvis är utrymda på utrustning och annan inredning.

Avslutningsvis är det tydligt vid intervjuer med människor i Järsla och Sickla att miljöerna för många har kommit att bli utgångspunkter för egna, mer personliga berättelser. Någon har fått veta att en äldre släkting har arbetat på AGA vilket gör att familjen tycker det är intressant med Järslas historia. Andra har arbetat eller har familjemedlemmar som arbetade på Atlas Copco vilket gör vandrigen genom köpkvarteret till en minnesresa.

7.3. Sammanfattande slutsatser

De olika planförslag för omgestaltning av de fyra områdena som studeras här har tillkommit vid olika tidpunkter med delvis olika ekonomiska förutsättningar i skilda konjunkturer. Även de naturgeografiska förutsättningarna skiljer sig åt mellan de olika områdena. Dessa faktorer har påverkat omvandlingsprocesserna och resultaten. De likheter och skillnader som ligger utöver dessa förutsättningar sammanfattas nedan.

7.3.1. Likheter och skillnader

I mycket grova drag har omvandlingen av de fyra områdena gått till på ett liknande sätt. Industrin har flyttat bort, under en mellanperiod har annan verksamhet etablerat sig i området. Det rörde sig om mindre företag, lager och i flera fall konstnärateljéer och liknande. Slutligen sker en genomgripande omvandling. På Kvarnholmen är omvandlingsprocessen ännu våren 2009 i planeringsfasen. I de fyra studerade områdena har framförallt fastighetsägarna varit styrande i dessa processer, även om kommunens inledningsvis var drivande i Nacka strand. I flera fall ingår den gamla ägaren till industrin i fastighetskonsortiet som driver omvandlingen. Flertalet omvandlingar har genomgått ägarbyten under processen. I Sickla köpkvarter utmärker sig förloppet genom att de nya ägarna har haft en tydlig plan att omvandla området för en långsiktig förvaltning.

Andra likheter mellan de fyra områden vi studerat är hur fastighetsägarna marknadsför platserna. Det är tydligt att industrihistorien har en roll i själva omvandlingsskedet – I Nacka strand och Järsla. Efter genomförd omvandling förlorar den historiska dimensionen dock i intresse. Det vattennära läget är något som idag framhålls starkare i både Nacka strand och Järsla. Även i den pågående omvandlingen av Kvarnholmen ges läget en starkare betoning i marknadsföringen än platsens industrihistoria. Sickla köpkvarter skiljer sig därför från övriga studerade

områden. Här är industrihistorien det starkaste kortet i marknadsförarnas arbete med att profilera det nya området. Här finns heller inget vattennära läge att referera till. Både i Järla och Sickla har dock dagens brukare – boende, affärsidkare och besökare – svårt att förstå platsens industrihistoria.

När det gäller de kulturhistoriska värden som områdena tillskrivits speglar de fyra studerade områdena den generella utvecklingen av kulturmiljövården i Sverige under de senaste decennierna. I mitten av 1970-talet uppfattades inte industrimiljöer som kulturhistoriskt värdefulla, något som speglas i den tidiga diskussionen kring Järla. Under 1980-talet börjar dock ett intresse spira och i Augustendal/Nacka strand genomfördes en omvandlingsprocess som tog hänsyn till de gamla fabriksbyggnaderna. Under 1990-talet omvandlades även Järla och Sickla och i Sickla togs än större hänsyn till industrimiljön som helhet. Bebyggelse från många olika tidsperioder sparades och ny bebyggelse anpassades till områdets struktur och riktning. Även på Kvarnholmen är trenden tydlig även om den fysiska omvandlingen inte tagit fart än. Under perioden sedan industrins nedläggning i början av 1990-talet har allt fler byggnader tillskrivits ett allt högre kulturhistoriskt värde.

Med några få undantag har de byggnader som tillmätts ett högt kulturhistoriskt värde också bevarats. De antikvariska myndigheterna har också i tämligen hög utsträckning fått gehör för sina synpunkter – även om man i vissa fall ha fått ta strid och ge med sig i vissa frågor.

Den fysiska miljöns gestaltning i de fyra studerade områdena har starka gemensamma drag. Bevarad bebyggelse speglar en historiesyn som betonar att historien inte upprepar sig. Det är framför allt den äldsta, mest exotiska, bebyggelsen som bevarats. Det är byggnadshistoriska och arkitekturhistoriska aspekter som betonas. Såväl i Nacka strand som Järla och Sickla används också de historiska byggnaderna för att skänka platsen en allmän historisk dimension. Bevarad bebyggelse berättar inte primärt om det specifika för tillverkningen av exempelvis tändkulemotorer i Nacka strand. Inte heller om det liv som levdes i anslutning till industrierna. I alla tre omgestaltade områden används allmänna industrisymboler, sekelskiftets tegelfasader har blivit accenter i nya platsbildningar och bevarade traverser hänger i taken långt ovanför nya affärer och restauranger.

Gestaltningen av ny bebyggelse i områdena följer inte samma mönster. Här går det att se tydliga skillnader mellan hanteringen i framför allt Nacka strand och i Sickla köp kvarter. I Nacka strand har arkitekterna inspirerats av tegel och järn i bevarad bebyggelse och låtit dessa beståndsdelar även inspirera nytillskotten. Det finns ett historiserande eller postmodernistiskt drag i gestaltningen. I Sickla däremot är de modernistiska ambitionerna tydliga. Påbyggnaden i glas på luftverkstaden, det nya glashuset vid Evenemangsplatsen och det runda parkeringshuset på Markusplatsen förmedlar alla en vilja att distansera sig från det gamla. De nya tillskotten ska självklart komplettera den äldre miljön men de tar samtidigt avstånd för att inte vara möjliga att förväxla med den gamla arkitekturen.

Avslutningsvis är det lockande att reflektera kring vad som skulle kunna ha gjorts eller fortfarande kan göras annorlunda i Nacka strand, Järla, Sickla och på Kvarnholmen. För att en miljö ska kunna förmedla någonting om förflutet liv på platsen krävs det mer än att en byggnadskropp står kvar. I synnerhet de äldre antikvariska utredningarna som ingår i denna studie fokuserar i hög grad på byggnadernas utformning och materia och utgår inte från verksamheten. Det får till följd att de äldre byggnaderna med en tilltalande utformning bevaras medan de yngre och enklare rivs. Det medför i sin tur att det blir svårt att förstå hur området har fungerat som produktionsmiljö och arbetsplats.

Någonting annat som på ett genomgående sätt glömts bort i de tre fysiskt genomförda omvandlingarna är mellanperioderna i industriområdenas historia. Som fastighetsägare väljer man ut specifika delar av historien som passar det tänkta sammanhanget eller stödjer utpekade syften. Mellanperioderna tillhör en del av historien som sällan är gångbar i den bild man vill förmedla. De skamfilade åren nyttjas istället i enstaka fall för att belysa en förbättring, som exempelvis när fastighetsägarna Fabege i Järla sjö vill betona sin insats i området.

Byggnader blir inte till historiska berättelser bara för att de bevaras. Bevarandet omfattar ju endast fysiska strukturer utan tidsbundna komponenter specifika för den verksamhet som bedrivs som ljud, lukt och rörelser från fordon, maskiner och människor. I den antikvariska världen debatteras vilka värden som gamla byggnader egentligen besitter när de frikopplas från sin ursprungliga funktion. Ofta liknas omvandlade byggnader vid betydelselösa skal. Samtidigt finns en rädsla att skapa stilleben i form av museer. Vår studie visar att under de decennier som vi studerat har intresset för bevarande av industrimiljöer ökat. Det märks också att inte bara offentliga aktörer utan även de privata fastighetsägarna i allt större omfattning kommunicerar industrihistorien med presumtiva kunder och besökare av olika slag. Hur mycket man som besökare förstår av bevarade fabriker och strukturer är förstås beroende av förkunskaper och intresse. Det som vid första anblicken enbart förefaller trivsamt och exotiskt kan kanske väcka frågor som leder till en större förståelse för området och de människor som verkat där.

Ett resultat av detta projekt skulle kunna vara att man från kulturarvsinstitutionernas sida försökte förändra de underlag som tas fram. Det vore önskvärt att kulturhistoriska utredningar ägnade mer utrymme åt att beskriva den verksamhet som har bedrivits på platsen - Hur många har arbetat? Vilka arbetsuppgifter har utförts och vilka har utfört dem? Vilken utrustning har använts? Hur har verksamheten förändrats? Det är också angeläget att försöka identifiera vad som är det specifika för just detta företag och denna plats. Dessa aspekter skulle också kunna påverka hur bebyggelsen värderas till exempel så att en byggnad som haft en central roll i produktionen eller varit viktig på något annat sätt ges ett högt värde och bevaras – även om det är en oansenlig byggnad.

Källförteckning

Otryckt material

Arkiv

KF:arkiv och bibliotek

Filmen ”Kvarnholmen – historia och framtid”, 9,5 min, KF fastigheter 1992

Länsstyrelsen i Stockholms län

Planavdelningens samrådsarkiv

Kulturmiljöenhetens handläggararkiv

Nacka kommun

Nacka kommunarkiv

- Detaljplan, Sicklaön, Nacka Strand 1983
 - S309:1, Järla sjö.
 - Detaljplan 128, Järla sjö
 - Detaljplan 274, Atlas Copco
- Arbetsmaterial, Miljö- och stadsbyggnadskontoret

Webbsidor

http://www.fabege.se/templates/Area____179.aspx?epslanguage=SV. Besökt 2008-07-09.

<http://www.factory.se/page.asp?pageID=1385>. Besökt 2008-07-08.

<http://www.factory.se/page.asp?pageID=1385>. Besökt 2008-07-08.

http://www.hemnet.se/search/maklarutbud/object_frame.asp?objektid=3831099&service=hemnettodn&caller=main&area=14&kommun=173&oresundssok=&url=http://www.bostad.dn.se/bostadsborsen/sok/results/ Besökt 2007-10-19

<http://www.modecenter.se/index2.php>. Besökt 2008-07-09

<http://www.nackastrand.se/>

http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/modernt_kulturarv.html.

<http://www.resume.se/nyheter/2007/02/12/stockholms-modecenter-i-ny/index.xml>. Besökt 2008-07-09.

<http://www.smastaden.se/ideologi.html>. Besökt 2008-07-17.

www.kvarnholmen.com 2007-08-01

Övrigt tryckt material

AB de Laval's ångturbin AB Gasaccumulator, Hus 70, 7 och 73, Järla, Nacka, Antikvarisk förundersökning 2000-10-31, Nyréns arkitektkontor AB.

AB de Laval's Ångturbin Gjuteriet, hus 65, Järla, Nacka. Antikvarisk förundersökning 2001-04-16, Nyréns arkitektkontor AB.

AB de Laval's Ångturbin Gjuteriet, hus 65, Järla, Nacka. Antikvarisk förundersökning 2001-04-16, Nyréns arkitektkontor AB.

AB de Laval's Ångturbin Hus 56, f d provrum och kraftcentral, Hus 52 f d montagehall, Järla Nacka, Antikvarisk förundersökning 2000-09-09, Nyréns arkitektkontor AB.

Affärsplan Kvarnholmen Temaplan m fl 31 januari 2002.

Berg Arkitektkontor AB 1991. *Parallella uppdrag Sickla*.

Campus för mångfald, underlag till regeringens proposition 1993/94:177

Gårdstedt, Hanna "Silo till salu – Att bevara spannmålssilon på Kvarnholmen i Nacka kommun" B-uppsats, Avdelningen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2003.

Gårdstedt, Hanna "Kvarnholmens kvaliteter – en kulturmiljöanalys av sociala värden på Kvarnholmen i Nacka kommun" kursuppgift vt 2003, Avdelningen för kulturvård, Göteborgs universitet.

Kulturmiljöplan för Nacka Rapport nr 1 1977.

Kvarnholmen – Antikvarisk förundersökning Nyréns arkitektkontor 2004.

Kvarnholmen broschyr producerad av KF fastigheter AB och Nacka kommun, Näringslivsenheten i februari 1993.

Kvarnholmen – kulturhistorisk arkitekturutredning av industribyggnaden i norr koncept 30 oktober 1996, Allpere arkitektkontor.

Kvarnholmen – Ny stadsdel med fantastiska utsikter broschyr producerad av KF fastigheter 2006.

Kvarnholmenbanan Nacka VBB VIAK Trafik, juli 1994.

Nilsson, Staffan, Järla industriområde: Kulturhistorisk utredning, Antikvariska konsultbyrå, 1988.

Nilsson, Urban, *Att ta tillvara kulturhistoriskt värde vid förnyelse och återbruk av nedlagda industriområden*, Magisteruppsats, Inst. för kulturvård, Göteborgs universitet (2004).

- Nordström, Pernilla 1992. Bebyggelseinventering, Stadsbyggnadskontoret, Nacka kn, 1992.
- När italienarna kom hit*, reklamskrift för Sickla Köpvarter, Atrium Ljungberg, Reklambyrån Zellout, 2008.
- Näringslivets Östersjöcentrum eller Stockholms IT-centrum – Underlag för en framtida strategi på Kvarnholmen* Susanne Ingo och Amy Rader 1997-02-20, Inregia AB.
- Projekt Kvarnholmen – Övergripande plan december 1995* Förslag 1995-12-04 Ulf Magnefors, BSK Arkitekter AB.
- Projektupplägg för identifiering av europeiska institutioner* 30 oktober 1995, Georg Danell och Christina Lindberg, KREAB AB.
- Regeringens proposition 1993/94:177: *Utbildning och forskning. Kvalitet och konkurrenskraft.*
- Rosén, Nils Arne, *Stadsplan för Augustendal Nacka strand: Kulturbeskrivning*, 1986 rev. 1987.
- Stockholm Information Technology Center* Arthur Sundqvist Arkitektkontor.
- Storstadsstrategin: Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet. Prop. 1997/98:165.
- Tidigare erfarenheter 1990-2001* Arbetsdokument om aktuella planer för Kvarnholmen 1986-2001, KF fastigheter AB.
- Utvärdering av projekt Bradford* Per Hellström 1997-01-20, PrInformation AB, KF fastigheter AB.
- Värdering av industribebyggelse i norr och bostadsbebyggelse på Kvarnholmen, Allpere arkitektkontor 2003.
- Yttrande över Detaljplan med tillhörande gestaltungsprogram för del av Kvarnholmen etapp 1 – norra kajområdet, Nacka kommun*, Stockholms läns museum 2008-03-13.
- Ättikfabriken, f s industriplanering Järla, Nacka, Antikvarisk förundersökning 2000-04-17, Nyréns arkitektkontor AB.

Intervjuer

- Hansen Wikström, Klas VD på företaget och från anteckningar från ett tillfälle då lokalerna visades för oss av Nina Beck-Sundström press och informationsansvarig på företaget.
- Nylander, Anders, VD Atrium Ljungberg.
- Lavonius, Micaela, fd planchef på Nacka kommun, telefonsamtal, 2008.
- Nilsson, Urban, antikvarie, Nyréns Arkitektkontor, 2008.
- Åström, Jörgen, arkitekt, Nyréns Arkitektkontor, 2008.
- Jönebring, Ivar, vandring med Nacka Hembygdsförening, 2008.

Mårten Rönström, KF fastigheter AB, juni 2007.

Jan Eriksson, KF fastigheter AB 2007-07-06.

Pia och Gershon Geffen, boende i Sickla, 2007-07-10.

Anette Persson, fd marknadsansvarig, Atrium Ljungberg.

Litteratur

Arkitektur nr 4, 1984.

Arkitektur nr 6, 1994.

Aronsson, Peter, *Historiebruk: Att använda det förflutna* (Lund 2004).

Beckman, Svante, ”Om kulturarvets väsen och värde”, *Modernisering och kulturarv: Essäer och uppsatser* (Stockholm/Stehag 1993).

Berättelser om vårt samhälles historia - Svenska industriminnen (Stockholm 2001).

Birgersson, Lisbeth m fl, *Historien om Nääs företagscenter: En nedlagd fabrik återanvänd*, Byggeforskningsrådets rapport R63: 1988 (Stockholm 1988).

Birgersson, Lisbeth och Wrigglesworth, Trad, ”Före Nääs och efter” i *Historien om Nääs företagscenter* (Stockholm 1988).

Byggindustrin nr 4, 1993.

Dahlström Rittsél, Eva, ”Värderingar i inventeringar” i *Otydligt, otympligt otaligt*, (Stockholm 2005).

Det industriella kulturarvet i Stockholms län: Program för brukande och bevarande (Stockholm 2006).

Edman, Viktor *En svensk restaureringstradition* (Stockholm 1999).

Ek, Richard & Hultman, Johan, *Plats som produkt: Kommersialisering och paketering* (Lund 2007).

Julin, William, ”Kvarnen tre kronor – en liten historik om holmen som aldrig blir färdig, *Nackaboken 1970* (Nacka 1970).

Förnyelse av äldre arbetsplatsområden del 1-12, Institutionen för industriplanering, Chalmers tekniska högskola 1983-1991.

Gårdlund, Torsten, *Atlas Copco 1873-1973: Historien om ett värld företag i tryckluft* (Stockholm 1973).

- Hammarlund-Larsson, Cecilia, *Nacka kommun: Kulturbistoriska miljöer* (Nacka/ Stockholm 1987).
- Hedskog, Bo, *Återanvändning av industri och specialbyggnader: Fastighetsekonomiska, tekniska och funktionella aspekter på val av ny användning* (Stockholm 1982).
- Hedskog, Bo, ”Att finna ny användning” i *Arkitektur* nr 4, 1984.
- Industrilandskapet vid Strömmen i Norrköping: Västra delen* (Norrköping 1981).
- Industrilandskapet vid Strömmen i Norrköping: Östra delen* (Norrköping 1985).
- Kronan, äpplet och spiran*, SoU 1994:127.
- Lindström, Bo ”Kvarnholmen under 100 år”, *Nackaboken 1993* (Nacka 1993).
- Massey, Doreen, *Space, place and gender* (Oxford 1994).
- Olshammar, Gabriella, *Det permanentade provisoriet* (Göteborg 2002).
- Plan- och bygglagen 1987:10.
- Roock Hansen, Birgitta, ”Järila – Lantgård, industriområde och stadsdel”, *Nackaboken 2005: Årsbok för Nacka kommun, fyrtioförsta årgången* (Nacka 2005) s. 40.
- Rosander, Lennart & Ulfstrand, Anna ”- är det desto mer angeläget att framhålla kommunens egen historia och utveckling: Urval och gestaltning av lokal historia: En utvärdering av nio kommunala kulturmiljöprogram utarbetade vid Stockholms läns museum (Stockholm 2003).
- Sanering efter industrinedläggningar: SOU 1982:10* (Stockholm 1982).
- Stockholm Information Technology Center* Arthur Sundqvist Arkitektkontor.
- Storm, Anna, *Koppardalen: Om historiens plats i omvandlingen av ett industriområde* (Stockholm 2005).
- Söderlind, Jerker, *Konstnärerna – stadens nomader: En studie om arbetslokaler för kulturföretagare: Med utgångspunkt från Järila industriområde i Nacka*, Arbetsrapport, Avd för Regional planering, KTH (Stockholm 1997).
- Törnqvist, Anders, *Generalitet och föränderbarhet: bestämning av mindre industribygnader användbarhet* (Stockholm 1974).
- Unnerbäck, Axel, *Kulturbistorisk värdering av bebyggelse* (Stockholm 2002).
- Willim, Robert, *Industrial cool: Om postindustriella fabriker* (Lund 2008).
- Översiktsplan för Nacka kommun, 1992.
- Fördjupad översiktsplan Sicka Nacka kommun, Miljö- och Stadsbyggnad* april 2000.

Tidningar

Arnborg, Beata ”Daglig dos av fint och fult” I: *Svenska Dagbladet* 1996-09-21.

Beckman, Petter ”Nytt universitet blir valfråga, regeringen bered att lägga konstskolor på

Kvarnholmen, S säger nej” I: *Dagens Nyheter* 1994-09-14.

”Big Brother spelas in på Kvarnholmen” I: *Svenska Dagbladet* 2000-06-23.

Björkqvist, Kent ”– Ingen kan matcha Kvarnholmen!” I: *Nacka Värmdö Posten* 1994-04-12.

Björkqvist, Kent ”Nacka nära vinna – nya universitetet på gång till Kvarnholmen” I: *Nacka Värmdö Posten* 1994-03-15.

Bäck, Elin ”24 000 ton spannmål till Kvarnholmen, EU: s överskott ska åter fylla lagerbehållarna” I: *Nacka Värmdö Posten* 1998-06-23.

”Börje Granlund, (S), kritiserar exploateringen av Järla industriområde” I: *Nacka Värmdö Posten* 1991-02-26.

Carlson, Sara ”Här ska kulturen blomstra, KF vill bygga konstnärliga högskolor på Kvarnholmen ...men skolorna vill inte flytta till en gemensam plats” I: *Expressen* 1997-12-10.

Dagens fastighetsaktie 2002-04-22.

Dagens industri 1990-09-18

Dagens nyheter 1996-03-28.

Dagens nyheter 2002-09-09.

”Diös och Faberge tar över: Järla industriområde sålt” I: *DN Runt stan* 1985-03-13.

Edström, Anders ”Slutmalet på holmen” I: *Nacka Värmdö Posten* 1992-01-28.

”Fullt hus i Nacka Strand” I: *Nacka Värmdö Posten* 1992-04-07.

Jacobsson, Pelle ”Ta båten till nya universitetet” I: *Aftonbladet* 1994-03-11.

”Järla sjö fick ja av kommunen” I: *Nacka Värmdö Posten* 1998-10-17.

”Klartecken för nybygge vid Järla Sjö” I: *Svenska Dagbladet* 1998-07-16.

Lavonius *Nacka Värmdö Posten* 2004-12-10.

”Nackaidyll blir ny kontorsstad” I: *Dagens Nyheter* 1988-11-16.

”Nya bostäder hotar gammal kulturmiljö” I: *Mitt i Nacka* 1999-09-14.

”Nytt bostadsområde byggs” TT 1998-10-21.

”Samla Stockholms konstutbildning” I: *Dagens Nyheter* 1998-01-15

”Staden som lever dygnet runt” I: *Dagens nyheter* 2002-07-09

Nacka Värmdö Posten 1996-04-02

Nacka Värmdö Posten 2003-03-16

Nacka Värmdö Posten 2006-04-18.

Nacka Värmdö Posten 1991-04-02.

Nacka Värmdö Posten 1996-03-05.

Nacka Värmdö Posten 1998-05-05.

Nacka Värmdö Posten 2003-09-16.

Nord, Christina ”Två alternativ för högskolor – Sakkunnig förordar city eller Kvarnholmen, proposition lämnas idag” I: *Svenska Dagbladet* 1994-03-30

Sandström, Kerstin ”Exploatör av Kvarnholmen betalade politikers USA-resa” I: *Nacka Värmdö Posten* 1994-09-13.

Sandström, Kerstin ”Högskolan till Kvarnholmen” och ”Politiker ser bara fördelar med skolan” I: *Nacka Värmdö Posten* 1994-08-16.

Sawander, Susanne ”Fler röster för Novum, universitet i Nacka oacceptabelt” I: *Mitt i Botkyrka* 1994-04-26.

Svenska Dagbladet 1996-03-28.

Öhrström, Lillian ”Studenter får fin sjöutsikt – Universitetet föreslås få sydlig filial på Kvarnholmen i Nacka” I: *Dagens Nyheter* 1994-03-11.